

PIBLIOTEKA
GŁÓWNA
W
SP
KRAKÓW

8485/po

I. H.

M. 749

ALOJZY WANCZURA
INSPEKTOR SZKOLNY WE LWOWIE

WSKAZANIA METODYCZNE
DO NAUKI HISTORJI
W SZKOLE POWSZECHNEJ

LWÓW MCMXXIII
NAKŁADEM KSIĘGARNI NAUKOWEJ
POLSKIE TOW. PEDAGOGICZNE, LWÓW — M. ARCT, WARSZAWA
SPÓŁKA Z OGR. ODPOW. WE LWOWIE
FILJA W RÓWNEM

14

M.749

8485/pd

UP - Kraków BG

1050305576

PRZEDMOWA.

Praca niniejsza wyrosła z potrzeb chwili. Nauczycielstwo szkół powszechnych dotkliwie odczuwa brak podręczników z dziedziny metodyki poszczególnych przedmiotów naukowych, w tej szkole udzielanych, a zwłaszcza z zakresu metodyki historii. I nie może być inaczej. Nauka historii — mianowicie zaś, historii Polski — była w okresie naszej niewoli politycznej w dwóch zaborach owocem zakazanym, w trzecim (austriackim) to, co nauczyciel mógł dziecku przy „wiadomościach z dziejów i przyrody“ podać z „dziejów kraju rodzinnego“, ujęte było ściśle w bezduszne ramy „Instrukcji“, których przekroczenie uważano oficjalnie za niedopuszczalne. Dziś, kiedy nauka dziejów ojczystrych uzyskała należne miejsce w programie naszej szkoły powszechnej, dążenie do udoskonalenia metod nauki historii i — co za tem idzie — pęd do lektury metodycznej stały się wprost żywiołowemi, zwłaszcza u tych, którzy nie mieli sposobności odbycia fachowych studjów metodycznych. To też kiedy niedawno wygłosiłem na Wyższym Kursie Nauczycielskim we Lwowie wykład o nauczaniu historii w szkole powszechnej, zwrócono się do mnie z wielu stron z żądaniem, bym wykład ten ogłosił drukiem. Wahałem się przez pewien czas, atoli nie mogąc z powodu nawału zajęć liczyć na możliwość opracowania szczegółowej metodyki historii w najbliższej przyszłości, zdecydowałem się oddać do użytku powszechnego niniejsze „Wskazania“ ogólne narazie w formie pierwotnej.

Niech więc fakt, że z braków „Wskazań“ sam zdaję sobie sprawę, policzony mi będzie jako okoliczność łagodząca przy ferowaniu wyroków krytyki.

Jeżeli zaś praca niniejsza pomimo swoich braków zachęci nauczycielstwo do krytycznych rozważań i do pogłębienia wykształcenia metodycznego oraz — i to przede wszystkim — do umiłowania nauki historii w szkole powszechnej, to cel, jaki „Wskazaniom“ określiłem, będzie w całości osiągnięty.

Lwów, w grudniu 1922.

A. Wanczura.

I. Uwagi wstępne.

Znaczenie wyrazu: „historja“. — Główne etapy rozwoju historii jako dyscypliny naukowej: historia opowiadająca, pragmatyczna i genetyczna. — Definicja Bernheima. — Nauczanie historii w szkołach.

Wyraz „historja“ oznaczał pierwotnie wogóle wiedzę, a dopiero zczasem nabrał ściślejszego znaczenia obecnego. W języku polskim pokrywa się on pod względem znaczenia z wyrazem: „dzieje“. Pojęciem tem określamy to wszystko, co dzieje się obecnie lub działo się w przeszłości, dalej wiedzę o tem, co się działo, tudzież wykład tego, co wiemy o zdarzeniach ubiegłych i obecnych. Obejmuje zatem historia przebieg zdarzeń minionych oraz ich przedstawienie w formie opowieści.

Z tego stanowiska mają swoją historję: ludzkość, świat zwierzęcy i roślinny, poszczególne gatunki tych światów, a nawet pojedyncze osobniki każdego gatunku. Stąd pochodzi dawna nazwa historii naturalnej, oznaczająca dział nauk przyrodniczych. Dziś jednak przez historję — jako naukę — rozumiemy naogół jedynie dzieje człowieka.

Historja w znaczeniu dyscypliny naukowej jest gałęzią wiedzy stosunkowo młodą. Przekazała nam wprowadzić już starożytność zasadę, mieniając historję nauczycielką życia, jednakowoż rozumiała ona historję w znaczeniu innem, od dzisiejszego odmiennem. Mianowicie na tym pierwotnym stopniu swego rozwoju zadowalała się historia opowiadaniem interesujących epizodów z materiału dziejowego,

uwzględniała głównie interes estetyczny, budząc zaciekawienie czytelnika niezwykłymi przygodami, przybraniami w szatę podań, baśni, eposów, pieśni — oraz przedstawieniem obok faktów rzeczywistych także zdarzeń zmyślonych.

Klasycznym wzorem tej *opowiadającej* czyli *opisowej* historii jest Herodotowa (484 — 424 r. przed Chr.), około 440 roku przed Chr. napisana opowieść o walkach Greków z Persami, która zjednała mu przydomek „ojca historii“.

Z materiałów do historii opisowej, z chronologicznych spisów panujących i urzędników oraz z tabelarycznych zestawień wypadków rozwinęły się zczasem u Greków i Rzymian roczniki (annały) i kroniki, w których coraz silniej zwracano uwagę na wewnętrzny związek wydarzeń i ich motywy.

Stąd już krok tylko do drugiego stadium rozwoju wiedzy historycznej, do historii *nauczającej* czyli *pragmatycznej*, zapoczątkowanej świadomie przez Ateńczyka Tucydidesa (455—403 r. przed Chr.) w jego „Dziejach wojny peloponeskiej“. Zaznacza on, że dzieło jego ma dać jasny obraz przeszłości w tym celu, by na przyszłość można zeń czerpać praktyczne pouczenia do postępowania w podobnych sprawach państwowych. Nazwa historii pragmatycznej pochodzi od greck. wyrazu „pragmata“ (πραγματα) —sprawy państwowe, terminu, którego w swej historii użył Polybios (210—127 r. przed Chr.).

Historja pragmatyczna, przedstawiająca wyłącznie dzieje tak zwanych wielkich ludzi, omawiała głównie o s o b i s t e pobudki działających osób, zależała od subiektywnych wyobrażeń i poglądów dziejopisarza, a przez to, że przece-
niała znaczenie czynnika osobistego, wpadała w jednostronność. Największego rozkwitu osiągnęła ona w dziełach Tytusa Liwjusza (um. r. 17 po Chr.), autora „Dziejów państwa rzymskiego“ od założenia Rzymu aż do swoich czasów — i Publiusza Korneliusza Tacyta (55—117 r.

po Chr.), który napisał „Annały“ (Roczniki), „Historję cesarzy rzymskich“ opowieść o starożytnych plemionach niemieckich p. t. „Germanja“ — i Żywot Agrykoli.

Średniowiecze europejskie cofnęło się do pierwotnej, opowiadająco-rocznikarskiej formy historii. Dopiero w okresie rozwoju literatur narodowych, kiedy we Francji (XIII do XVII st.), Włoszech (od XIV st.) i w Niemczech (XVII i XVIII st.) pojawiają się wybitne jednostki panujących, organizujących polityczne życie tych państw, następuje nowy rozkwit historii nauczającej. Określono tu historję wprost jako znajomość wypadków, które pouczają, co w życiu politycznem jest szkodliwem lub pożytecznem, i co wogóle sprzyja dobremu, szczęśliwemu życiu. Typowym pragmatykiem polskim tej doby był Jan Długosz, widzący w historii jedną wielką księgę wychowania publicznego.

Dopiero w dalszym ciągu wywiązała się z ogniw powyższych historia *genetyczna* czyli *rozwojowa*, to jest nowoczesna nauka historyczna mająca na celu li tylko poznanie materiału dziejowego w przyczynowym związku wypadków, „wie es eigentlich gewesen“. Takie pojmowanie historii ujawniło się mianowicie w drugiej połowie XVIII st. najpierw we Francji (Montesquieu i Wolter), a powszechnie zostało przyjęte w w. XIX.

Historja genetyczna opiera się wprawdzie na pragmatycznym tłumaczeniu zjawisk historycznych, ale fakty badane wiąże ze sobą genetycznie. Różnicę między pragmatycznym a genetycznym pojmowaniem historii najlepiej wyjaśni przykład. Oto pragmatyk Długosz opowiada o naczyniach glinianych, wykopywanych z ziemi w okolicach Śremu i Łekna, że tam „rosną pod ziemią garnki wszelkiego rodzaju, same przez się, sztuką wyłączną przyrody, bez wszelkiej pomocy ludzkiej“. Uważa on to zjawisko za rzecz cudowną, tem dziwniejszą, że „płodność ich (garnków) przyrodzona, jak uważam, nigdy się nie zmniejsza“. Cud ten podziwiał

wysłany umyślnie w tym celu do Polski poseł arcyks. austriackiego Ernesta, któremu Jagiełło kilka takich, w obecności posła wydobytych garnków posłał. Wiara w rodzące się w Polsce „garce kopalne“ odpowiadała wyobrażeniom średniowiecznym i przetrwała u nas do drugiej połowy XVIII w., ale przedstawicielom nowoczesnej historii genetycznej nie wystarczyła. Wykopaliska te wiążą oni drogą pośrednią z rozwojem cywilizacji w ogóle, uznają w naczyniach tego rodzaju produkt historycznego procesu rozwojowego — wyrób naszych praocjów, a nie cud czy wybryk przyrody. Cechą więc historii genetycznej jest rozwojowy sposób traktowania zjawisk oraz pośredni sposób dochodzenia do ich zrozumienia. Przedstawicielami tego sposobu pojmowania historii byli: w Niemczech Niebuhr, Ranke i Mommsen, w Anglii Macaulay, we Francji Taine, w Polsce Joachim Lelewel, K. Szajnocha, Józ. Szujski, Wal. Kalinka, Adolf Pawiński, K. Liske, Tad. Wojciechowski i wielu innych.

Definicja Bernheima określa nazwą historii genetycznej umiejętność, która fakty z rozwoju ludzi, działających jako jednostki społeczne, bada i przedstawia w psychologiczno-fizycznym związku przyczynowym.

W szkołach starożytnych i średniowiecznych nie stanowiła historia osobnego przedmiotu nauki. Nie wykluczało to jednak poznania przez uczniów pewnego zakresu opowiadań i wiadomości historycznych, mianowicie przy nauce retoryki, przez czytanie i memorowanie wzorowych dzieł i ustępów dziejopisarzy i korzystających z nich autorów, przeważnie klasycznych.

Jako wyodrębniony, zupełnie osobny przedmiot nauki szkolnej występuje historia dopiero w nowożytnej szkole powszechnej z końcem XVIII stulecia — mianowicie w Niemczech i Francji, następnie w państwie austriackim.

Cele nauki historii w szkole powszechnej pojmowano

i określano w ciągu w. XIX niejednakowo. Podczas gdy we Francji miano na oku wykształcenie polityczne i przygotowanie ucznia do czynnego udziału w życiu obywatelskiem, — w Niemczech i w Austrii chodziło głównie i przede wszystkim o wyrobienie lojalizmu, przywiązania do tronu i dynastji, a zarazem o zwalczanie wrogich lub tym czynnikom nieprzychylnych prądów i teoryj politycznych.

W Polsce nie doceniano znaczenia historji ani jako gałęzi wiedzy, ani jako przedmiotu nauki szkolnej. Jan Śniadecki, słynny uczony i rektor uniwersytetu wileńskiego w ll. 1807—1815, nazwał historję „obiektem, pamięci tylko i rozsądku potrzebującym“, i uważał ją za „ważną przy gimnazjum, ale w uniwersytecie... za niepotrzebną“. W liceum krzemienieckim wykładano wprawdzie „chronologję i historję“ — ale tylko powszechną i rosyjską, podczas gdy historji polskiej uczyli niektórzy nauczyciele — np. Józef Uldyński — z własnego natchnienia, bezinteresownie, a więc poza określonym ściśle obowiązkiem szkolnym.

Dopiero w ciągu XIX stulecia podniosło się znaczenie tej nauki i u nas. Złożyły się na to głównie dwa powody. Po pierwsze — wiek XIX, nazwany stuleciem historji, wykazał wogóle należycie doniosłość historji dla zrozumienia współczesnych form życiowych; po wtóre — w naszej niewoli politycznej, przy systematycznych zakusach i planach rządów zaborczych, zmierzających do wynarodowienia Polaków — zwłaszcza w zaborach: rosyjskim i pruskim — okazała się znajomość historji Polski opoką wychowania narodowego, znakomitą środkiem przeciw wynarodowieniu, potężną dźwignią uświadczenia, talizmanem, budzącym i podtrzymującym uczucia patryjotyczne i wiarę w polityczne odrodzenie narodu.

11. Znaczenie i cel nauki historii w szkole powszechnej.

Z powyższych uwag wynika, że i istota i cele historii ulegają zmianom i wahaniom zależnie od rozmaitych czynników, jako to: od kulturalnego poziomu epoki, od prądów chwili, od stosunków politycznych, gospodarczych i społecznych, od panujących poglądów, a w szczególności od ideałów pedagogicznych danej chwili tudzież od określenia celu naukowo - wychowawczego szkoły elementarnej.

Nasuwa się zatem pytanie: Jakie miejsce zajmuje nauka historii w programie szkoły powszechnej odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej?

Pytanie to postawić musimy na gruncie rozważań, jaki jest wogóle cel nauczania w szkole powszechnej.

Cel nauczania w szkole powszechnej jest dwojaki: materialny i formalny. Pod względem materialnym mamy: a) przyswoić dzieciom w szkole powszechnej wiadomości, konieczne do wytworzenia jasnego poglądu na świat i zrozumienia kultury współczesnej; b) wyrobić w uczniach umiejętność zastosowania posiadanych wiadomości. Cel zaś formalny polega na: c) wyćwiczeniu i rozwinięciu zdolności umysłowych ucznia — oraz d) wpływaniu na ukształtowanie charakteru ucznia przez rozbudzenie odpowiednich uczuć i zainteresowań.

Otóż jeżeli szkoła powszechna podać ma uczniowi

wiadomości, „konieczne do wytworzenia jasnego poglądu na świat i zrozumienia kultury współczesnej,” to znajomość ważniejszych wydarzeń, zwłaszcza z dziejów narodu własnego, jest wprost nieodzowna, gdyż znakomicie ułatwia zrozumienie obecnego położenia narodu, objawów z dziedziny ustroju społeczeństwa i państwa; zastosowanie tych wiadomości w dalszem życiu ucznia jako uświadomionej jednostki obywatelskiej jest logicznie wskazanem. Niemniej ważną rolę odgrywa nauka historii jako czynnik kształcący, ćwiczący i rozwijający umysłowe zdolności ucznia pod względem formalnym. Kształci bowiem nie tylko pamięć i wyobraźnię, ale w wysokim stopniu przyczynia się do rozwijania rozsądku i rozumu, gdyż poznanie wypadku dziejowego pobudza chęć do myślenia, do dociekania jego przyczyny i skutku, a więc zmusza ucznia do wydawania sądów, wysnuwania wniosków, ćwiczy w myśleniu, sądzeniu i wnioskowaniu, czyli właśnie rozwija jego rozsądek i rozum.

Najdonioślejsze jednak znaczenie posiada nauka historii przez to, że wpływa na charakter ucznia i kształci jego uczucia. Wychowanek poznaje fakty prawdy i fałszu, prawa i bezprawia, kształci się etycznie, wyrabia wolę i rozbudza w sobie umiłowanie ojczyzny, stanowiące istotną podwalinę silnego charakteru obywatelskiego.

Wynika z tego, że historia jest w szkole powszechnej jednym z najważniejszych przedmiotów w naukowych, posiadającym wysokie znaczenie zarówno kształcące jak i wychowawcze.

Taki punkt widzenia i to przeświadczenie były powodem, że podczas gdy np. w szkołach polskich w zaborze austriackim plany naukowe w mniejklasowych szkołach powszechnych (ludowych) nie uważały historii za przedmiot osobny, tylko łączyły „wiadomości z dziejów i przyrody”, polskie Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydzieliło historję — już od szkoły jednoklasowej począwszy — w o s o b n y przedmiot naukowy

Walory nauki historii uwypukla w swem ujęciu obowiązujący „Program nauki w szkołach powszechnych“, który tak określa cel nauki historii w naszej szkole powszechnej:

1. Zaznajomienie dzieci: a) z najważniejszymi momentami przeszłości narodowej, ustrojem społecznym i politycznym, wybitnymi wydarzeniami oraz wybitnymi postaciami z dziejów ojczystych; b) z najważniejszymi momentami z dziejów powszechnych.

2. Zainteresowanie uczniów sprawami narodowymi: przeszłością, teraźniejszością i przyszłością kraju.

3. Przygotowanie do czytania łatwiejszych książek treści historycznej.

4. Urobienie pojęcia o zbiorowem życiu narodu.

5. WYROBIE NIE poczucia odpowiedzialności obywatelskiej i poznanie obowiązków obywatelskich.

6. Wzbudzenie miłości do ojczyzny i do współrodaków.

III. Wybór i rozkład materiału naukowego.

Skoro cel nauki historii w szkole powszechnej jest tak rozległy, a materiał naukowy tak obszerny, zachodzi potrzeba dokonania celowego wyboru materiału.

Jest rzeczą jasną, że nie wszystkie partje i szczegóły materiału historycznego są w jednakim stopniu ważne i potrzebne do osiągnięcia zakreślonego celu. Nauczanie historii w sposób, przy którym w umyśle ucznia żadna epoka, żaden czynnik nie występują jako typowe, lecz wszystko utrzymuje się na jednym i tym samym poziomie — takie nauczanie chybiałoby celu: byłoby poprostu monotonnym, mechanicznym rejestrem minionych wydarzeń, który pod względem wychowawczym i kształcącym nie posiadałby żadnej wartości.

Miarą pedagogicznej wartości nauki historii jest zakres, w jakim wypadki przeszłości służą jako środek zrozumienia teraźniejszości, czyli o ile ułatwiają uczniowi poznanie ustroju i funkcji społeczeństwa dzisiejszego. Budowa społeczeństwa współczesnego jest bardzo zawiła; dziecko nie umie ująć jego całokształtu i wyrobić sobie — li tylko na podstawie bezpośredniej obserwacji — określonego i jasnego o strukturze społecznej wyobrażenia. Z pomocą przychodzi właśnie racjonalna nauka historii. Typowe fazy rozwoju historycznego ukażą, jak przez teleskop, zasadnicze czynniki twórcze obecnej organizacji społecznej: przeszłość wystąpi jak gdyby była zarysowującą się teraźniejszością — z tą różnicą, że w pełnym obrazie te-

rażniejszości niektóre pierwiastki tej przeszłości ukażą się w postaci bardziej rozwiniętej, złożonej, zróżniczkowanej.

To też zadaniem nauczyciela będzie wybrać materiał taki, aby tenże, ugrupowany w typowe obrazy, przedstawił logiczną całość, ułatwiającą uczniowi z jednej strony zrozumienie, czym jest zbiorowe życie narodu, uwydatniającą znaczenie i obowiązki jednostki społecznej — obywatela i wpływającą na uszlachetnienie serca, kształtowanie woli i charakteru, — a z drugiej przystosowaną do stopnia rozwoju ucznia.

Przedmiotem dyskusji i sporów współczesnej metody nauczania historii jest pytanie: Czy przy wyborze materiału kłaść nacisk na dzieje kultury, na masę, na stan wewnętrzny społeczeństwa, czy też ograniczyć się do t. zw. wypadków zewnętrznych, wojen i czynów jednostek kierujących? O ile dawniej uwzględniano przy nauczaniu przeważnie tylko te ostatnie, o tyle obecnie, pod wpływem głosów, potępiających te „rejstry królów i wojen“, daje się odczuwać zwrot krańcowy w kierunku pierwszym, t. j. wprost przeciwnym: dążenie do pomijania osób, choćby wybitnych, a zajmowania ucznia jedynie rozwojem kultury, życiem społeczeństwa jako całości.

Który z tych kierunków obrać winien nauczyciel historii w szkole powszechnej?

Zapewne, sama historia zewnętrzna, rejestr panujących i wykaz wojen, zwycięstw czy klęsk, nie daje obrazu procesu dziejowego. Z drugiej jednak strony same znów obrazy kultury, życia gromadnego, a więc nieosobowego, nie tylko nie budzą w działwie znaczniejszego zajęcia, ale są jakby organizmem bez kośćca, rozpływają i zacierają się, nie przedstawiają całości wyrazistej i konkretnej, tylko coś nieuchwytnego, abstrakcyjnego, łatwego do wypaczenia.

Zastanówmy się nad pytaniem: Co warunkuje i kształtuje rozwój historyczny: masa, czy jednostka?

Dynamikę procesu historycznego porównano trafnie

z dynamiką okrętu, którym sternik kieruje na silnym prądzie: prąd przedstawia nam warunki kulturalne i społeczne, sternik zaś wybitną osobistość dziejową. W tem rozumieniu są zdarzenia historyczne wypadkową działań dwóch czynników: masy - prądu i jednostki sternika.

Skoro zaś istotnie masa jako czynnik procesu dziejowego tylko we wzajemnem oddziaływaniu sił zbiorowych i sił indywidualnych daje rzeczywisty obraz rozwoju historycznego, to nie możemy zgodzić się ze zdaniem np. Tołstego („Wojna i pokój“), jakoby „w zdarzeniach dziejowych tak nazywani wielcy ludzie“ byli „tylko etykietami, udzielającymi zdarzeniom nazwy“. Nauka więc historii musi już na stopniu początkowym, w szkole powszechnej, oba te czynniki: masę i jednostkę, kulturę i dzieje wojenno-dyplomatyczne na równi uwzględniać. Będą się one wzajemnie uzupełniały: przedstawiać będziemy bohaterów na tle i w związku z życiem społeczeństwa, którego są wyrazicielami, jak naodwrot: warunki społeczne danej chwili rodzą bohaterów, którzy uosabiają dążenia swej epoki.

Rozumie się, że tak przy przedstawianiu dziejów kultury jak i przy t. zw. historii zewnętrznej wystrzegać się musimy jednostronnej przesady i pamiętać zawsze, że historia jest w szkole powszechnej dyscypliną początkową, że uczniowi, nie posiadającemu jeszcze doświadczenia życiowego, a tem samem nie mającemu kryterjum do samodzielnego ujmowania i rozważania zjawisk złożonych, podsuwać należy przede wszystkim momenty zasadnicze, typowe. Uczeń sam winien dojść do przeświadczenia, że do szczęścia lub nieszczęścia ojczyzny przyczynili się nie tylko wodzowie, królowie i jednostki najznakomitsze, ale każdy obywatel, i że za przyszłość narodu jako całości odpowiada też każdy obywatel jako jednostka.

Przy sposobności omawiania wyboru materiału zwracamy uwagę na jedną jeszcze okoliczność, która dziś, kiedy Polska po odzyskaniu niepodległości wchodzi w okres normalnego bytowania, ma znaczenie zasadnicze.

O naszych dziejach przedrozbiorowych trafnie powiedział Mickiewicz, że obfitują one w pierwiastek tragiczny. Tragizm ten wystąpił silniej jeszcze w porozbiorowej historii Polski. Ciągłe odnawiane wysiłki o odzyskanie niepodległości przygniatali przeciwnicy brutalną przewagą fizyczną, karali bezwzględnie środkami wprost potwornymi (rzeź Pragi, los Łukasieńskiego, rzeź galicyjska i t. d.).

Otóż pamięć doznanych klęsk i krzywd, przechodzącego wszelką miarę ucisku i prześladowań, podkreślanych ze szczególnym naciskiem w okresie naszej niewoli politycznej, wyradzała w pokoleniu polskim uczucie nienawiści i mściwości, które wówczas były zrozumiałe, a nawet do pewnego stopnia konieczne, jako środek izolacyjny, chroniący od wynarodowienia. Dziś jednak, w Polsce wolnej, oddychającej płucami własnej państwowości, uczucia te, jako czynnik bezwzględnie ujemny, jako znamię patryjotyzmu niewolnego, jako zabytek i przekleństwo niewoli, należy z naszej pedagogii wytrawić, usunąć, gdyż zdrowe, jędrne życie narodu wolnego nie może opierać się na podstawach ujemnych, jakimi są nienawiść i mściwość. Zapewne, wypadków, związanych z okresem naszej niewoli, pomijać nie możemy i nie będziemy. Ale nie one powinny być rdzeniem nauki historii; przeciwnie: jej ośrodkiem, a i punktem górującym każdej lekcji, winny być fakty o dodatniej wartości twórczej, objawy patryjotyzmu radosnego, a więc przykłady usiłowań poprawy, ofiarnej pracy twórczej, chwały narodowej, jak gospodarstwo Kazimierza W, Grunwald, unja lubelska, konstytucja 3 maja, twórcza działalność w Królestwie Polskiem przed r. 1830, praca nad szkołą polską w zaborach i t. d.

Jak przy wyborze, tak i przy rozkładzie materiału trudno podawać szczegółowe kanony i schematy, praktyka bowiem szkolna nigdy nie da się zgóry ująć w reguły bezwzględne i zależy w całości i w szczegółach — nawet w szczegółach jednej tylko lekcji — od wielu okoliczności, jakimi są np. środowisko szkoły, po-

ziom umysłowy dzieci, indywidualność nauczyciela. Wogóle jednak pamiętać musimy, że inny materiał podawać należy w klasach niższych, inny w oddziałach wyższych szkoły powszechnej.

W klasach niższych, gdzie dziecko nie ma jeszcze zasobu wyobrażeń i pojęć, nieodzownych do zrozumienia zjawisk historycznych, ograniczy się nauczyciel do podawania wiadomości wstępnych, przygotowujących uczniów do właściwej nauki historii w oddziałach średnich i wyższych.

Dziecko — wyjąwszy rzadkie, odosobnione wypadki — nie tylko nie posiada tak zwanego zmysłu historycznego, lecz nie ma świadomości zasadniczych pojęć o czasie i przestrzeni: dawno, niedawno, daleko, blisko — pojęć, które my, dorośli, operujemy konkretnie, a które dla ucznia na tym stopniu nauki są abstrakcją. W szeregu pogadanek wstępnych należy te pojęcia dzieciom przyswoić, wychodząc pod względem czasu od faktycznych, konkretnych przeżyć dzieci: dziś, wczoraj, tamtego roku, jeszcze dawniej, kiedy u nas była wojna, — a od nich rozszerzać skalę coraz dalej wstecz, zaś co do miejsca — od otoczenia: wioski, miasta, okolicy, powiatu, dzielnicy — do państwa, świata.

Program nauki historii w szkole powszechnej przepisuje te pogadanki na pierwsze lekcje historii dla oddziału III. Nie wyklucza to jednak, by nauczyciel — w miarę postępu rozwoju dzieci — przyswoił uczniom te pojęcia już w oddz. II, przy nauce języka ojczystego, gdzie z pewnością nadarzy się ku temu sposobność (rachuba czasu, kalendarz, wycieczki i t. p.), a przystępując do nauki historii w oddz. III, tylko je pogłębił i utrwalił.

Drugim etapem będzie: nauczyć ucznia posługiwać się pojęciami czasu i przestrzeni w związku z trzecim czynnikiem: wypadkami z życia człowieka jako jednostki społecznej i jako gromady. Nawiązując do ściśle konkretnych powiastek, które dziecko słyszy, odtwarza, przetwarza i tworzy już od oddziału I, opowie nauczyciel odpowiednio

dobrane i na szerszej podstawie — właśnie co do czasu i przestrzeni — oparte powiastki, baśnie i podania, wprowadzając obok ściśle konkretnego uplastycznienia moment zaciekawienia.

Dopiero gdy dzieci należycie zrozumiały te pojęcia zasadnicze, gdy przez zaciekawienie pobudzona została ich fantazja, gdy pominięte szczegóły w powiastce, baśni, czy podaniu same umieją logicznie uzupełniać, podstawa do nauki historii jest gotowa. Nauczyciel przechodzi wówczas do systematycznego kursu właściwego programu: obrazków z dziejów Polski tudzież odpowiednio dobranych faktów i porównań z historią powszechną.

Z tem przejściem łączy się zagadnienie metody.

IV. Metody nauczania historii wogóle; wybór metody w szkole powszechnej.

Metody nauczania historii są różne i zależą:

a) od wyboru i uporządkowania materiału historycznego;

b) od sposobu, w jaki ten materiał przedstawimy.

Ze względu na sposób przedstawienia materiału najracjonalniejszą jest metoda *umiejętna*, polegająca na ściśle naukowym ujęciu i przedstawieniu materiału, na wyszukiwaniu istotnych przyczyn poznanych skutków zjawisk historycznych, t. j. wypadków dziejowych, na wykazaniu wzajemnego ich związku tudzież na dociekanii wątku i nici przewodniej w rozwoju dziejowym ludzkości. Taki umiejętny sposób traktowania historii nazywamy też *pragmatycznym*.

Przeciwieństwem metody umiejętnej jest metoda *elementarna*, ograniczająca się do najprzystępniejszego materiału konkretnego, przedstawionego obrazowo, bez krytyki i dociekań naukowych. Przykład. Omawiając sejm w Polsce, nauczyciel, posługujący się metodą *pragmatyczną*, rozpocznie lekcję od ogólnego wyjaśnienia genezy sejmu, omówi wszechstronnie jego kompetencję i znaczenie w życiu publicznym, rozważy dodatnie i ujemne strony tej instytucji, określi szczegółowo skład, przedstawi rolę sejmików, ich przewagę i skutki zwichnięcia równowagi społecznej, ograniczenie i zanik władzy monarszej oraz dalsze tych

skutków ogniwa — podczas gdy nauczyciel, używający metody elementarnej, przedstawi żywy obraz sejmu: salę z urządzeniem, posłów, senatorów, ministrów, króla, marszałka, mowy, repliki — wszystko naocznie, bezpośrednio, konkretnie udratyzowane.

Różne może też być ujęcie materiału historycznego.

Jeżeli nauczyciel grupuje przedstawiany materiał dookoła wybitnych osób tak, że ośrodek stanowi dana jednostka (np. Aleksander W., Karol W., Napoleon I, Mieszko I, Bolesław Chrobry, Kazimierz W. Jagiełło, Zamoyski, Czarniecki, Kościuszko, Traugutt), a około niej w związku z jej życiem rysuje na tle epoki zdarzenia dziejowe, w których ona bierze udział, to ten sposób przedstawienia nazwiemy metodą *biograficzną*.

Jeżeli natomiast kreślimy nie dzieje osoby, lecz historię jakiejś miejscowości lub przebieg wybitnego wypadku historycznego (wyprawy krzyżowe, odkrycie Ameryki, rewolucja francuska, dzieje Lwowa, pogrom grunwaldzki, unja lubelska, konstytucja 3 maja, powstanie listopadowe), to metoda taka nosi nazwę *monograficznej*.

Jak widzimy, metody biograficzna i monograficzna wzajemnie się uzupełniają. Stąd niektórzy metodycy łączą te dwie odmiany w jedną metodę pod nazwą *biograficzno-monograficznej*.

Ze względu na to, czy obejmujemy naraz lub równolegle dzieje jednego lub więcej narodów, odróżniamy jeszcze metody:

etnograficzną (od ethnos = lud, naród), przedstawiającą dzieje jednego narodu od początku, t.j. od pierwocin jego ustroju społecznego i politycznego, aż do jego upadku wzgl. do chwili obecnej;

eidograficzną, która kreśli w dłuższych okresach życie kilku narodów równocześnie, a wreszcie

metodę *synchronistyczną* (synchronizm-równoczesność).

przedstawiającą okresami dzieje wszystkich narodów równocześnie.

O ile chodzi o ugrupowanie wypadków dziejowych w przestrzeni czasu i o kolejność ich przedstawienia, to tutaj punkt wyjścia może być dwojaki. Jeżeli nauczyciel zaczyna od wypadków pod względem chronologicznym najdawniejszych i od nich postępuje ku chwili obecnej, to ten sposób nazywa się metodą chronologiczną *progresywną* (postępową). Postępowanie przeciwne: od czasów obecnych wstecz, ku przeszłości coraz dawniejszej aż do punktu, z którego wychodzi metoda progresywna — nazywamy metodą *wsteczną*, czyli *regresywną* (retrospektywną).

Które z powyższych metod stosować będziemy w szkole powszechnej?

Nadmieniliśmy już, że najracjonalniejszą jest w zasadzie metoda *umiejętna*. Atoli metoda ta wymaga stosunkowo wysokiego poziomu umysłowego pod względem formalnym oraz znacznego zasobu wiadomości historycznych pod względem materialnym. Poziom ten, zdolność naukowego myślenia i badania, osiąga w społeczeństwie przeciętnem stosunkowo nieznaczny tylko odsetek jednostek, mianowicie słuchacze uczelni wyższych, a nie posiadają i nie mogą go — z natury rzeczy — mieć uczniowie szkoły powszechnej.

Natomiast poziomowi rozwoju umysłowego działwy w szkole powszechnej w zupełności odpowiada metoda *elementarna*, którą też rzeczywiście stosować powinniśmy.

O ile chodzi o ujęcie dziejów jednego lub więcej narodów równocześnie, wybór metody pod tym względem przesądza Program, który na stopniach średnich (III i IV oddz.) mówi o dziejach Polski jedynie, w oddziałach zaś wyższych (V i VI) przepisuje z dziejów powszechnych ważniejsze tylko okresy i wypadki, których przedstawienie jest nieodzowne ze względu na tło i zrozumienie dziejów

naszych. Tym więc sposobem wykluczona jest ze szkoły powszechnej metoda synchronistyczna.

Co do wyboru metody ze względu na chronologję, łatwo zauważyć, że metoda regresywna jest już choćby dlatego nienaturalną, iż wychodzi od współczesnych warunków złożonych, bez uprzedniego zaznajomienia z bardziej prostymi zjawiskami przeszłości, t. j. tak, jak gdybyśmy np. przy nauce rachunków zaczynali od 6 jako iloczynu (2×3), bez uprzedniego zaznajomienia dzieci z odnośniami czynnikami (2 i 3). Jest to — jak trafnie zauważył p. St. Sobiński — pomysł, zapożyczony od tych, co lubią czytać romanse od końca. Pomysł metody retrospektywnej powstał we Francji (D'Alembert), a urzeczywistniony został — czasowo — w kadeckich szkołach pruskich, ze względów w gruncie rzeczy politycznych.

Tak tedy stosować będziemy w szkole powszechnej metodę elementarną przy równoczesnem użyciu metod biograficzno-monograficznej i chronologiczno-progresywnej; ze względu zaś na Program stosować będziemy w oddziałach średnich (III i IV) metodę etnograficzną, ograniczoną do dziejów Polski, kombinowaną w oddziałach wyższych (V i VI) z metodą eidograficzną.

Istotą metody biograficzno-monograficznej przy elementarnem nauczaniu historii jest opowiadanie nauczyciela. Winno ono — jak zaznacza Program — „odtworzyć przeszłość tak aby stała ona jak żywa przed oczami uczniów“. Więc nie gra słów, nie rozwlekłość, nie abstrakcja, tylko konkretny, na poglądzie oparty, barwny obraz wypadku w wyrazach jasnych, prostych i pod względem językowym bezwarunkowo poprawnych — oto nieodzowne warunki celowej i skutecznej lekcji historii. Odtworzenie bowiem przeszłości jest przede wszystkim czynnością wyobraźni i zależy od tego, czy nauczyciel wżył się dostatecznie w przeszłość, którą ma odtworzyć, tudzież, czy potrafi dany wypadek należycie uplastyczyć, t. j. przedstawić zdarzenie w postaci

wypukłej, skondensowanej, dającej wrażenie rzeczywistości.

Jakżeż budować będzie nauczyciel ów obraz rzeczywistości, aby dzieci otrzymały wrażenie życia?

Niestety, recepty niezawodnej, gotowej, ściślej, podać w tym wypadku nie sposób, a raczej wytyczyć można tylko niektóre prawidła negatywne.

Przedewszystkiem pamiętać należy o tem, że całości rzeczywistej pełnej, ze wszystkimi dokładnemi szczegółami odtworzyć nietylko nie można, ale też i nie trzeba. Najdokładniejsze opisanie twarzy z podaniem długości nosa, obliczeniem łuku oczu i ust, z wymierzeniem wypukłości powiek, podaniem średnicy włosów, opisem koloru oczu i cery i t. d. nie da zupełnie zrozumienia tej twarzy, podczas gdy zwięzłe ujęcie cech charakterystycznych, choć nie tak drobiazgowo dokładne w obliczeniu, a nawet całkiem od obliczeń wolne, może nam odrazu dać odbicie twarzy rzeczywistej.

Odtwarzać całość zjawiska można jedynie przez pokazanie części, ale części nie przypadkowej, lecz charakterystycznej, istotnej, która asocjacyjnie i logicznie do widzenia całości prowadzi. Odtwarzanie takie jest czynnością nawskroś twórczą i dlatego nie może podlegać regułom, ściśle zgóry określonym. Tajemnicy twórczości nikomu wydrzeć nie sposób, jak nie można też nikogo nią obdarzyć: pozostanie ona na zawsze właściwością indywidualną, którą obserwować, analizować i charakteryzować można, ale której jako takiej przejąć nie można. Dlatego też wszelkie drobiazgowy wzory i schematy lekcji — pisane — najczęściej mijają się z celem; jak laik, nie znający wcale szewstwa, nie potrafi uszyć zgrabnych bucików na podstawie przeczytanego, choćby najbardziej szczegółowego, opisu roboty, tak i nauczyciel, naśladowujący niewolniczo — choćby najlepsze — pisane lekcje wzorowe, nie potrafi lekcji przeprowadzić celowo i skutecznie bez włożenia w nią swej twórczości indywidualnej.

Jest tedy opowiadanie nauczyciela rzeczą trudną i ściśle indywidualną. Niejeden nauczyciel ma wrodzony dar dobrego opowiadania, ale większość zdobywać go musi systematycznym, starannem przygotowaniem się do zawodu wogóle, a do każdej lekcji historii w szczególności. Pamiętać on przytem powinien, że podręcznik, jakim posługują się dzieci, schodzi całkowicie na plan drugi; służyć on winien tylko do powtarzania w domu oraz do wyuczenia się lekcji tym dzieciom, które danej lekcji nie słyszały w szkole z powodu nieobecności. W opowiadaniu swoim nauczyciel nie ograniczy się do reprodukowania tego, co jest w podręczniku, lub do parafrazowania książki. Układając konspekt (zarys) lekcji, wytycza on konkretny cel, czego mianowicie chce w niej nauczyć, i układa opowiadanie, grupując je około pewnego charakterystycznego szczegółu, który będzie głównym, kulminacyjnym czyli górującym punktem i jako taki winien być w lekcji najsilniej i najwyraźniej zarysowany. Jeżeli ten dominujący szczegół zostanie konkretnie, obrazowo, „jak żywy“ przedstawiony i wywrze na uczniów najsilniejsze wrażenie, to sprawdzić łatwo, że cel lekcji w zupełności został osiągnięty, t. j. że dzieci całą lekcję należyście sobie przyswoiły.

V

V. Tok lekcji i forma nauczania.

Zależnie od celu, jaki wytknęliśmy lekcji, rozróżniamy w szkole powszechnej dwa główne typy lekcji historii. Gdy chodzi o przyswojenie pewnych pojęć, wyobrażeń zasadniczych, to lekcja będzie pogadanką; gdy natomiast cel stanowi spamietanie obrazu jakiegoś zdarzenia, t.j. chodzi o kojarzenie tych już przyswojonych pojęć, o wiązanie z nich przebiegu faktu, w takim razie lekcja będzie obrazkiem, opisem, opowiadaniem.

Jak w lekcji każdego innego przedmiotu nauki w szkole powszechnej, tak i przy historii zachować należy t. zw. formalne stopnie lekcji, obejmujące 5 momentów w porządku następującym:

a) **Nawiązanie** (wstęp), polegające na przypomnieniu rzeczy już przerobionych, łączących się bezpośrednio z tem, czego mamy właśnie nauczyć, lub potrzebnych do zrozumienia tego, co ma stanowić punkt

b) **nową lekcję**. Tu pamiętać należy, aby rzecz nowa podana była zwięźle i by właściwa nowa lekcja nie zajęła więcej nad 20 minut czasu.

c) **Zebranie** czyli rekapitulacja, przy której łączy się wiadomości z nowej lekcji z materiałem poprzednim w całość.

d) **Utrwalenie**, które niekiedy nie następuje bezpośrednio, lecz dopiero na jednej z lekcji następnych, łącząc się ściśle z jej nawiązaniem.

e) Praktyczne zastosowanie, a więc zadanie w zakresie przerobionej lekcji.

Co do formy nauczania, ta winna być w ten sposób dobrana, by do współdziałania wciągała cały oddział. Przy nawiązaniu będzie to zatem forma pytająca, zmuszająca wszystkich uczniów do uwagi, posilkowana w razie potrzeby pytaniami naprowadzającymi. Nowa lekcja opierać się winna, o ile to tylko możliwe, na środkach uzmysławiających, jak udratyzowanie, skioptikon, obraz, rycina, model, rysunek, mapa i t. p. Jeżeli lekcja należy do typu pogadanek, to i tu forma heurystyczna dużą odegra rolę; jeżeli to jest opowiadanie, to pamiętać należy, co o opowiadaniu mówiliśmy wyżej. Porządek ze względu na kolejność może przytem być dwójaki: nauczyciel opowiada, a następnie daje model, obraz i t. d. do objaśnienia przy pomocy pytań lub na podstawie własnej obserwacji uczniów — albo też zacznie od pokazania obrazu, objaśnień, wydobywanych również na podstawie samodzielnych spostrzeżeń uczniów, a następnie opowiada przebieg zdarzenia. Każdą miejscowość, rzekę, górę, jezioro i t. p., wymienione przez nauczyciela lub nazwane przez ucznia przy nawiązaniu, nowej lekcji czy zebraniu, należy równocześnie wskazać na mapie. Nazwiska, wymienione w lekcji po raz pierwszy, należy wypisywać na tablicy, a dzieci winny je wpisać do kajetu lub notatki, celem łatwiejszego spamietania. Zebranie i zadanie winny również odbywać się przy jak najdalej idącej samodzielności uczniów, przyczem zadanie może mieć formę różną: ćwiczenia piśmiennego na pytania, ułożenia dyspozycji, wysnucia wniosku, charakterystyki, przeprowadzenia porównania, sporządzenia modelu lub rysunku, szkicu pola bitwy i t. p. I tu również najsilniejszy nacisk kłaść należy na rozbudzanie i rozwijanie samodzielności uczniów.

VI. Przygotowanie nauczyciela i pomoce szkolne.

Z tego, cośmy dotąd powiedzieli o nauczaniu historii w szkole powszechnej, wynika, że nauka ta wcale łatwą nie jest. Wymaga ona sumiennego i gruntownego przygotowania się nauczyciela — i to przygotowania tak ogólnego, jak i szczegółowego — do każdej lekcji osobna. Warunkiem zaś tego rodzaju przygotowania jest umiłowanie przedmiotu.

Powiedział ktoś, że nauczyciel przebywa trzy okresy: w pierwszym uczy on więcej niż sam umie, w drugim tyleż, co sam umie, a dopiero w trzecim umie więcej niż podaje. Na dnie tego żartobliwego powiedzenia mieści się sporo słuszności. Jeżeli zaś jest rzeczą niewątpliwie pożądaną, by nauczyciel każdego innego przedmiotu jak najszybciej przebył dwa okresy pierwsze, to nauczyciel historii powinienby zaczynać odrazu od okresu trzeciego. Skoro bowiem ma on godnie i skutecznie odpowiedzieć swemu zadaniu, to nie wystarczy dlań wiedzieć tyle, ile właśnie ma dać uczniowi: on odrazu powinien wiedzieć o wiele więcej.

Pokutuje u nas niestety jeszcze zapatrywanie, że studia przepisane, ukończone przed wstąpieniem do zawodu, dają nauczycielowi pełne i wystarczające przygotowanie w zakresie wykształcenia ogólnego i poszczególnych gałęzi wiedzy. Jest to zapatrywanie zgruntu mylne. To, co w zakresie wykształcenia ogólnego, a w danym wy-

padku w zakresie historii, daje nauczycielowi szkoła średnia czy seminarjum nauczycielskie, — to tylko podwalina, na której sam musi wystawić budynek, to tylko kanwa, na której winien on osnuć właściwe swe wykształcenie historyczne. Musi on posiadać obszerny zapas wiadomości, cały arsenał szczegółów i epizodów, z których czerpać będzie przy układaniu planu lekcyj, wybierając typowe, ważne i ciekawe szczegóły za ośrodkowe tych lekcyj punkty. Historjografja nasza dość jest bogata, należy tylko chcieć i umieć z niej czerpać, studjując czyto kroniki, czy monografie, czy też wyczerpujące dzieła ogólne, w których nagromadzono interesujące, należycie uporządkowane i krytycznie opracowane epizody z najrozmaitszych dziedzin naszej przeszłości.

Dla ułatwienia i orientacji w tym kierunku podajemy w osobnym, końcowym rozdziale odpowiednie wskazówki bibliograficzne z zakresu dziejów Polski.

Obejmując posadę w danej miejscowości, winien nauczyciel historii obznajomić się z przeszłością danego miasta, miasteczka, czy wsi i okolicy, a więc przedewszystkiem z literaturą już istniejącą, a następnie z opracowaniami, które się ciągle pojawiają. Wskazówek ścisłych i dokładnych pod tym względem udziela organ Towarzystwa Historycznego, czasopismo p. t. Kwartalnik Historyczny, wychodzące we Lwowie od lat blisko czterdziestu. Niestety, do Tow. Historycznego należy — jak dotąd — zaledwie kilka jednostek z pośród kilkudziesięciu tysięcy nauczycieliszkół powszechnych w Polsce. Członkiem Tow. Histor. zostać może każdy, kto zajmuje się historją i złoży odpowiednią składkę, za którą otrzymuje Kwartalnik Hist., kosztujący w handlu o wiele więcej niż wynosi roczna składka członka Towarzystwa.*)

Po zaznajomieniu się z literaturą historyczną, odnoszącą się do miejscowości i powiatu, powinien nauczyciel —

*) Adres: Towarzystwo Historyczne, Lwów, gmach uniwersytetu przy ul. św. Mikołaja l. 4, Archiwum Uniwersyteckie.

względnie zbiorowemi siłami danej okolicy: nauczyciele — postarać się o zaopatrzenie w odnośne dzieła biblioteki szkolnej i powiatowej nauczycielskiej, oraz innych bibliotek i czytelni okolicznych, a jeżeli istnieją opracowania popularne, z których młodzież szkolna może korzystać przy lekturze domowej, — o zaopatrzenie w nie biblioteczek dla młodzieży, albo przynajmniej da uczniom wskazówki, co i jak czytać mają, oraz, gdzie odnośne książki można nabyć.

Dalszym, bardzo ważnym środkiem przygotowania nauczyciela są lekcje praktyczne z historii. O ile za nieodpowiednie i często wprost szkodliwe uważamy podawanie młodym nauczycielom gotowych szczegółowych opracowań lekcji w druku, o tyle pożytecznymi i nieodzownymi są żywe próbki lekcji. W szkołach więcejklasowych są tego rodzaju lekcje pierwszorzędnyim środkiem, kształcącym grono w kierunku metodycznym. Lekcje praktyczne, czy — jak kto chce — wzorowe, nie powinny również być uważane za wzory do kopjowania i niewolniczego naśladowania, gdyż w tym razie twórczość indywidualna nauczyciela skazana byłaby na zanik. Wartość tych lekcji polega na tem, że nauczyciel, natrafiający w szczegółach swej praktyki na trudności metodyczne, przez obserwowanie lekcji, przeprowadzanej przez kolegę, z a w s z e znajdzie wskazówki do rozwiązania trudności, a naodwrot, sam w dyskusji wskaże sposoby usunięcia trudności, których pokonać nie umiał w innym szczególe prelegent, przeprowadzający lekcję. Tym sposobem przyczyniają się lekcje praktyczne do doskonalenia metody — i to metody twórczej, indywidualnej.

Podobnej czynności, jak w zakresie książek, dokonać winien nauczyciel w zakresie innych pomocy szkolnych do nauki historii.

Pomoc szkolne odgrywają pierwszorzędną rolę nie tylko przy nauce przyrody, rachunków i t. d., ale także przy nauce historii.

Poznać winien nauczyciel najpierw sam zabytki przeszłości okolicy: kurhany, zamki, mogiły, pomniki i t.p. oraz gromadzić — co się nabyć da — u siebie lub w szkole: wykopaliska, numizmaty, medale i t. d. Na wycieczkach historycznych oraz w szkole omówi z dziećmi te zabytki i znaleziska w związku z przerabianą partją historii. Dalej gromadzić winien nauczyciel obrazki, ryciny, albumy i pocztówki, porządkując je w systematyczny zbiór, np. naklejając pocztówki na kartach z szarego papieru, z czego czasem urośnie całe album historyczne, oddające poważne usługi przy nauce historii, a uzyskane kosztem bądź co bądź nieznacznym. Dzieci również zachęcić należy do gromadzenia takich zbiorów i układania albumów. O mapach i planach jako środkach pomocniczych przy nauce historii była już wzmianka. Gdzie są potem warunki, należy posługiwać się też skioptikonem i przedstawieniami kinematograficznymi.

Ważną rolę odgrywają także inne przedmioty naukowe, np. rysunki, a zwłaszcza roboty, które obowiązujące programy wprowadziły jako przedmiot posiłkujący naukę w szkole powszechnej. Rysować będą uczniowie lub wyrabiać z papieru, tektury, gliny i t. d. plany bitew, szkice map historycznych, godła narodowe, korony, grobowce, zamki i t.p.

Z pomocami naukowymi wiąże się ściśle sprawa umiejętnego ich wykorzystania, którego podstawowym warunkiem jest celowa obserwacja. Nie wystarczy bowiem, by uczeń, choćby jak najczęściej i najdłużej, dany przedmiot czy rycinę widział; on musi się nauczyć umiejętnie, samodzielnie obserwować szczegóły i kojarzyć je w całość.

Celem przeprowadzenia świadomej, celowej obserwacji, należy okazy wzgl. obrazy wywiesić w klasie na 2—3 dni przed odnośną lekcją. Dzieci same je obserwują, a spostrzeżenia te — każdy uczeń zauważy i podkreśli inny

szczegól — dadzą ciekawy materiał przy właściwej lekcji do przeprowadzenia pogadanki lub opowieści.

Okaz wzgl. obraz winien działać jako całość, a szczególnie wyszukiwać i podkreślać winni uczniowie, poczem — po odrzuceniu szczegółów nieistotnych — nastąpić winna synteza już siłami uczniów.

W każdym razie, przy każdej lekcji wystrzegać się należy by nauka historii nie przeradzała się w czczy, bezduszny werbalizm. Zamiast obszernego opowiadania lepiej jest kazać uczniom dany fakt u dramatyzować i przeprowadzić odpowiedni dialog występujących osób.

Kończąc uwagi o nauczaniu historii w szkole powszechnej, powtarzamy:

Niemasz gotowej, ścisłej recepty na skuteczne nauczanie — chyba jedna tylko: umiłowanie tego przedmiotu przez nauczyciela. Pamiętajmy więc o zasadzie: Niema pa-
trjotyzmu bez umiłowania przeszłości i niema umiłowania przeszłości bez jej poznania.

VII. Bibliografia.

Poniżej podajemy bibliografię, złożoną z pięciu działów. Pierwsze trzy działy obejmują ważniejsze opracowania z zakresu dziejów Polski z ostatniego 20-lecia, przyczem dla ułatwienia orjentacji ugrupowano w dziale I w porządku alfabetycznym wedle nazwisk autorów opracowania ogólne całokształtu dziejów, poszczególnych epok i dzielnic oraz powstań polskich, wreszcie atlasy i mapy historyczne; dział II zawiera monografie i ważniejsze przyczynki do dziejów miejscowości i ułożony jest w porządku alfabetycznym miejscowości; w dziale III zestawiono monografie, odnoszące się do wybitniejszych osób i zdarzeń oraz epizodów, tudzież drobne wspomnienia i przyczynki — w porządku chronologicznym.

Bibliografia ta ma na celu nietylko zakupno odnośnych dzieł, — gdyż to wobec znacznej drożyzny książek rzadko będzie możliwe, — ile raczej systematyczne korzystanie w czasie feryj z bibliotek publicznych i naukowych, które niezawsze posiadają katalogi systematyczne do użytku interesowanych. Prace dawniejsze ugrupowane są w wyczerpującej Bibliografii prof. L. Finkla, znajdującej się w każdym większym księgozborze.

W dziale IV umieszczamy spis podręczników szkolnych, dozwolonych w szkołach powszechnych na rok szk. 1922/3 rozporządzeniem Ministerstwa W. R. i O. P. z dn. 10. VI. 1922 l. 929/K, — wreszcie w dziale V notujemy z obowiązku autorskiego prace, z których poczęści korzystaliśmy we „Wskazaniach“.

Dział I. Ogólne—epoki—dzielnice—powstania—mapy.

- Askenazy S. Napoleon a Polska. T. I. Upadek Polski a Francja. T. II. Bonaparte a legjony. Warsz. 1918. T. III. Bonaparte a legjony. Warszawa — Kr. 1919 (327, 345, 447).
- Aspern K. Geschichte der Polen. Regensburg 1916 (133).
- Atlasik historyczny do dziejów Polski, 10 mapek. Książki dla wszystkich nr. 583. Warsz. 1915.
- Baczyński J. Dzieje Polski ilustr. Wyd. V. I—II. Poznań 1920.
- Baczyński J. Naród Polski pod obcem panow. Pozn. 1909 (480).
- Balicki K. Historyczny atlas Polski. Stanisławów 1904.
- Balzer O. Historia ustroju Polski. Kr. 1905.
- Bałaban J. Historia Polski. Wyd. 3, rozszerzone. Lw. 1922.
- Bartoszewicz K. Dzieje insurekcji kościuszkowskiej. Wiedeń 1909 (365).
- Bartoszewicz K. Odrodzenie Polski za St. Augusta. Cz. I i II. (Popul. Bibl. Hist. 10—11) Warsz. 1914 (92, 96).
- Bartoszewicz K. Utworzenie Królestwa Kongresowego. Kr. 1916 (XI, 302).
- Bąkowski K. Wewnętrzne dzieje Polski. (Zarys rozwoju społecznego i ekonomicznego). Warszawa 1908 (472).
- Białynia E. Powstanie listopadowe. Warszawa 1917 (85).
- Bochwicz J. M. Atlas histor. Polski, Warszawa 1916.
- Brückner A. Mitologia słowiańska. Kr. 1918.
- Brückner A. Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Warsz. 1904.
- Buczyński R. Wzrost i upadek Polski. Rzut oka na główne momenta jej dziejów. Kr. 1907.
- Bukowiecka Z. Krótka historia Polski w opowiadaniach starego powstańca. Warszawa 1917 (134, 34).
- Buszczyński Stef. Freiheitshort. Deutung der Geschichte Polens. Mit einem Vorwort von Anton Chołoniewski. Aus dem Polnischen von Friedrich Müller. Kraków 1917 (XCI, 327).
- Cederbaum H. Powstanie styczniowe. Wyroki audytorjatu polowego z lat 1863, 1864, 1865 i 1866. Warszawa 1917 (439).
- Chlebowski B. Rozwój kultury polskiej, w treściwym zarysie przedstawiony. Warszawa 1917.
- Chołodecki J. B. Wojna Polski z Rosją w latach 1830 — 1831 czyli powstanie listopadowe. Lwów 1912 (48).
- Chołodecki J. B. Dowódcy oddziałów w powst. styczniowym i współczesne pieśni rewolucyjne. Lwów 1908 (99).
- Chołoniewski A. Duch dziejów Polski. Kraków 1917 (141).
- Chołoniewski A. Geist der Geschichte Polens. Kraków 1917 (92).
- Czerniak W. Ilustrowane dzieje Polski t. I, Wiedeń 1905.
- Czerwińska A. Piętnaście lat Rosji w Polsce. 1815—1830. War. 1917 (54).
- Darowski Wer. Kresy ruskie Rzeczypospolitej. Warsz. 1919 (80, m.).
- Dąbrowska M. Dzieje naszej ojczyzny. Kraków 1918 (IV, 219).
- Dąbrowski J. Dzieje Polski w streszczeniu, z tabl. chronologiczną, wykazem urzędów, sądownictwa, podziału administracyjnego, kościelnego, politycznego, urzędów, skarbu i wojskowości Rzplitej oraz 12 mapkami. Moskwa 1916 (VIII, 379, I, 56, IX, 12 m.).
- Dembiński B. Z dziejów i życia narodu Lw. 1913 (463).
- Dębowski W. Pamiętniki „Wiesziela”. Rządy hr. Mikołaja Murawiewa na Litwie 1863—1865. Według oryginału rosyjsk. Kijów 1917 (46).
- Duda F. Rozwój terytorjalny Pomorza polsk. (w. XI—XIII). Kr. 1909 (170).
- Dzwonkowski W. Historia Polski, na monografiach źródłowych oparta.

- Cz. I. Prehistorja ziem polskich. Słowiańszczyzna pierwotna. Początki polskiej kultury i organizacji, 106 ilustracji, 6 map. Warszawa 1918 (195).
- Elekcje. Rokosze. Konfederacje. Zebrała i ułożyła H. Witkowska. Warszawa 1918 (75).
- Encyklop. Polska t. V. Cz. I. Dział VI. Historia polityczna Polski. Cz. I. Wieki średnie. Kraków 1920.
- Feldman W. Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen 1795—1914. Monachjum 1918 (XII, 448).
- Finkel L. Bibliografja hist. polskiej III części + 3 zes. dodat. Kraków.
- ✓ F. R. Uczta Wierzyńska: Anegdota i ciekawości histor. Warsz. 1919. 64.
- ✓ Gardner M. M. Poland, New-York (236).
- Gawlik M. Dzieje niepodległej Polski. Tarnów 1917 (104).
- Gawlik M. O powstaniu styczniowym 1863 r. Lwów 1913 (40).
- ✓ Gawroński F. R. Walka o wolność w r. 1863. Praca, nagrodzona pierwszą nagrodą na konkursie komitetu 1863—1913. Lw. 1913 (145).
- Gąsiorowska N. Wiosna ludów roku 1848. Warsz. 1919 (90).
- Gebert B. i Gebertowa G. Opowiadania z dziejów ojczyźtych. Wyd. IV, uzupełnione. Lwów—Warszawa 1919.
- Gebert B. i Gebertowa G. Wypisy historyczne z dziejów ojczyźtych. Lwów—Warszawa (256).
- Giannini F. Storia della Polonia e della sue relazioni con l'Italia. Milano 1916.
- Goldscheider M. Glanz und Verderb der polnischen Republik. I—II. Wien 1919 (XXI, 336, VI, 319).
- Gomulicki W. Rewolucja 1830—31. w 75 rocznicę. Warsz. 1906.
- Gorzycki K. Zarys społecznej hist. państwa polsk. Lw. 1901.
- Górski K. Wojna 1792 r. (Bibl. Legjonisty nr. 9). Kraków 1917.
- Grabiec J. Dzieje Polski niepodległej. Warsz. 1917 (XVI, 260).
- Grabiec J. Dzieje narodu polsk. Cz. I—II. Warsz. 1920.
- Grabiec J. Dzieje porozbiorowe narodu polsk. Warszawa 1916 (320).
- Grabiec J. Powstanie styczniowe 1863/4. Warsz. 1915.
- Grabiec J. Sto lat walki o prawa Królestwa Polskiego 1815 — 1915. Kraków 1917 (27).
- Grabieński W. Dzieje narodu polskiego. Wyd. II, Kr. 1906.
- Grabieński W. Istorija polskiego naroda (przekład Jastriebowa) Petersburg 1912 (VIII, 599).
- Grzymałowski St. Dzieje Polski w krótkim zarysie. Wyd. IV, popr. Warszawa 1907 (215, 10 map).
- Halecki O. Dzieje unji jagiellońskiej. T. I. W wiekach średnich. Kr. 1919. T. II. W w. XVI. Kr. 1920.
- Handelsman M. Sprawa polska w XIX w. Warsz. 1918.
- Heck Wal. Mapa histor. Polski, wyd. 7, Kr. 1919 (1:4,000,000).
- Horodyński W. Rok 1863. Opisanie wypadków powstania 1863 przez ich uczestników. Warszawa 1916 (48).
- Hruszewskij M. Gesch. der Ukraine. T. I, Lemberg 1916 (VIII, 224).
- Hruszewskij M. Istorija Ukrajiny-Rusy. Lwów-Kijów (t. I—VII).
- Hruszewskij M. Jak żyw ukraiński narod. Korotka istorija Ukrainy. Wyd. 2. Carogr. 1915 (107).
- Jabłonowski A. Historia Rusi pd. do upadku Rzpltej Polskiej. Kraków 1912 (XV, 366).
- Jaenicke H. Die Geschichte Polens. Ein Beitrag zum Verständnis der poln. Frage. Berlin. Weidmann 1909 (78).
- Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola galicyjsk. Lw. 1919 (171, 1).

- Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschod. Lw. 1918 (VI, 310).
- Jarosław M. Śląsk Cieszyński. Warszawa 1910 (172).
- J. M. Rok 1863. Lublin 1916 (47).
- Jura Albin. Przedhistoryczne dzieje Polski. Kraków 1910 (110).
- Kaczkowska M. Krótki rys historii Polski. Warsz. 1917 (102).
- Kalksteinówna Kaz. Polska za Bol. Wielk. albo Chrobr. z mapą Polski ówczesnej. Warsz. 1906.
- Kamieniecki W. Państwo litewskie. Warsz. 1918 (309).
- Karpowicz Fr. Polska w 10 ważniejszych okresach historycz. z herbami województw i ziem do niej należących m. 10:1.000.000. W. 1915.
- Karśnicki W. Wybuch powstania w Król. Polskiem 1863. War. 1916 (24).
- Karttunen K. J. Die Königswahl in Polen 1575. Helsingfors 1915 (98).
- Karwowski St. Historia W. Ks. Poznańskiego I, 1815—1852; II, 1852—1863. Poznań 1918—19.
- Kisielewska J. Historia Polski. Podręcznik szkolny. Kurs średni. Wyd. II. Warszawa 1918 (412).
- Kłodziński A. Z dziejów Śląska Górnego. Wykłady, Poznań 1914 (30).
- Koneczny F. Dzieje Polski za Piastów. Kraków 1902. — Dzieje Polski za Jagiellonów. Kr. 1903.
- Koneczny F. Dzieje Polski. Poznań 1908 (380).
- Kopera F. Dzieje skarbu koronnego czyli insygnjów i klejnotów polsk. Kraków 1904.
- Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce I — I. I. Kraków 1912 (VII, 387, 532, 459).
- Korzon T. Historia Polski. Kijów 1918 (372).
- Kosiakiewicz W. Historia Polski porozbiorowej na tle ruchu światowego. Fakty. Daty. Sady 1795—1917. Warszawa 1917 (VIII, 184).
- Kosmowska J. W. Nasza stuletnia walka o niepodległość w portretach i życiorysach. Warszawa 1918 (78).
- Krzywicki L. Żmudź starożytna, dawni Żmudzini i ich warownie. W. 1905.
- Kukiel M. Dzieje wojska polskiego w epoce napoleońskiej 1795—1815. Tom I. Warsz. 1918. T. II. Warszawa 1920.
- Kulwiec K. Polska w granicach naturalnych i historycznych. Z 30 mapami. Moskwa 1917.
- Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. T. I. Korona (wyd. 4). Lwów 1917 (17, 292).
- Kutrzeba S. Koronacje królów i królowych w Polsce. W. 1918 (22, 11 ryc.).
- Kutrzeba S. Urzędy koronne i narodowe, ich początki i rozwój do roku 1504. Lwów 1903.
- Kutrzeba S. W Królestwie Polskiem 1815—1915. Kr. 1916 (74).
- La Pologne. Son histoire, son organisation et sa vie. Z 7 mapami. Lausanne — Paris 1918 (XI, 995).
- Lewicki A. Zarys historii Polski. Opracował i uzupełnił Jan Friedberg. Wyd. skrócone VIII. Warszawa-Lublin-Łódź-Poznań 1919.
- Limanowski B. Dzieje Litwy. Warsz. 1916 (72).
- Limanowski B. Historia powstania narodu polskiego 1863 i 1864. Wyd. II przerobione. Lwów 1909 (VIII, 516).
- Limanowski B. Historia ruchu rewolucyjnego w Polsce w roku 1846. Kraków 1913 (266, 3 mapy, 10 portr.).
- Limanowski B. Stodwudziestoletnia walka narodu polsk. o niepodległość. Kr. 1916 (476).
- Łoziński Wł. Prawem i lewem. Obyczaje w Czerwonej Rusi w pierw. poł. XVII w. Wyd. III, I—II. Lwów 1904.

- Łoziński Wł. Życie polskie w dawnych wiekach. Wydanie II (M. Tretera). Lwów 1920.
 Mapa Polski z w. XV z uwzględnieniem podziałów polityczn. Kr. 1918.
 Medyński A. W półwiek. rocznicę 1863. Tarnopol 1913 (88).
 Missalek E. Das Königreich Polen. Bielefeld-Lipsk (42 s. a).
 Missalek E. Geschichte Polens. Wyd. III Neue Bearb. v. Prof. Komischke. Breslau 1921 (253).
 Mościcki H. Unja Polski z Litwą. Dokumenty i wspomnienia. Warsz.-Lublin-Łódź 1919 (115).
 Mościcki H. Znaczenie dziejowe Królestwa Polskiego (1815-1830) Odczyt. Warszawa 1917 (10).
 Niedzielski K. Polacy pod sztandarami obcemi. War. 1911 (287).
 Niewiadomska E. Atlas do dziejów Polski, zawierający 14 map według Lelewela i innych. Wyd. II. Warsz. 1907.
 Nisbet B. R. A political history of Poland and Russia from 1447 to 1796. Cambridge 1908 (VIII, 452, 3 m.).
 Nowak J. Geschichte Polens. Eine Wiederlegung der darüber verbreiteten Unwahrheiten. Berlin 1911 (130).
 Nowowiejska J. Porozbiorowe dzieje Polski Podług wskazówek i z przedmową prof. H. Mościckiego. Warszawa 1917 (148).
 Obst Jan. Owieczny spór Polski z Moskwą o Litwę. Warszawa 1919. (Bibl. Kom. Obr. Kresów Wsch.) (23).
 Offmański M. Królestwo Polskie 1815-1830. War. 1907 (156).
 Offmański M. Słownik miejscowości, w których znajdują się jeszcze zabytki z czasów piastowskich i jagiellońskich (963-1572). Królestwo Polskie, Litwa, Cesarstwo, Galicja, W. Ks. Krakowskie, W. Ks. Poznańskie, Śląsk, Spisz i Bukowina. War. 1906 (207).
 Oksza J. Powstanie styczniowe. War. 1916.
 Okulicz S. Obrazki z 1863 r. Kr. 1910 (218).
 Orsza H. Rozwój społeczny Polski. Wyd. II. War. 1914 (800, XXIV).
 Pallan S. Dzieje Polski. Wyd. X, uzupełnione po r. 1918, z 10 ilustr. królów polskich. Tarnów 1919 (56).
 Pawłowski B. Nasze wysiłki zbrojne doby porozbiorowej. Zarys organizacji. Warszawa 1918 (34).
 Piltz E. Poland her people, history, industries, finance, science, literature, art and social development. With numerous map. London, Herbert Jenkins 1919 (XXVI, 416).
 Pisarzewska St. Zarys dziejów Polski od najdawniejszych do ostatnich czasów. Wyd. IV. War. 1916 (166, 9).
 Polska w kulturze powszechnej. Dzieło zbiorowe pod redakcją F. Konecznego. Kraków 1918, I, II (XVI, 419-XXV, 649).
 Popiołek Fr. Dzieje Śląska austr. Zesz. 1-2. Cieszyn 1913.
 Popiołek Fr. Szkice z dziejów kultury Śląska. Cieszyn 1905.
 Powstanie styczniowe roku 1863-1864. Piotrków 1915 (56).
 Pro Lithuania. Litauen in historischer, ethnograph u. wirtschaftl. Beziehung, hgb. von einem Redaktionsk mitée in Wilno. Berlin 1918. Schwetschke u. S. (91).
 Przyborski W. Przyczyny upadku Polski, zarys histor. W. 1910 (266).
 Przyczyny upadku Polski. Kraków 1918.
 Raczynski J. Dzieje Polski ilustr. Wyd. III, 2 tomy, Poznań 1910.
 Rakowski dr. K. Dzieje W. Ks. Poznańskiego (1815-1900) w zarysie. Kraków 1904.
 Rakowski K. Powst. poznańskie w r. 1848. Wyd. nowe. Lw 1914 (271, 69).
 Rok 1863. Warsz. 1917 (Zbiór wspomnień. Wyd. Gebethner).

- Rok 1830 — 1831. Warszawa 1916.
- Rozbiory. Wyjątki z dzieł historyków. Zebrała i ułożyła Helena Witkowska. Warszawa 1916 (76).
- Rydel L. Dzieje Polski dla wszystkich. Z przedmową Mościckiego. Kraków 1919 (IV, 276).
- Rydel L. Mała historia Polski. Kraków 1919 (64).
- Rzepecki dr. L. Pamiętna noc listopadowa czyli dzieje wojny narodowej z r. 1830 i 1831. Poznań 1915 (308).
- Rzewuski M. Dzieje Polski w zasybie. Kr. 1913 (280).
- Sawicki Stella J. Galicja w powstaniu styczniowym. Wyd. II. Lw. 1913 (199).
- Schmidt H. Die polnische Revolution des Jahres 1848 im Grossherzogtum Posen. Wejmar 1912 (XXXII, 389).
- Semkowicz Wł. Mapa histor. Polski. Wiedeń 1916.
- Siemieński J. Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej. Wykład syntetyczny. Wyd. II. Warszawa 1917 (47).
- Siemiradzki T. Dzieje polityczne Polski w zarysie. Chicago 1913 (462).
- Siemiradzki T. Porozbiorowe dzieje Polski. Cieszyn 1910 (364).
- Singalewicz S. Iz lekcji po polskiej historii. Kazań 1913.
- Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. Wydanie V. Warszawa-Lublin-Lódź 1919 (XII, 596).
- Smoleński W. Naród polski w walce o byt. Zarys hist. War. 1919 (83).
- Smółka J. Powstanie Wielkopolski przeciw Szwedom w l. 1655—1657.
- Sokolnicki M. Wojna polsko-rosyjska w r. 1831. Z 158 il. Poznań 1919 (354).
- Sokołowski A. Dzieje porozbiorowe narodu polsk., tom. I—II. War.
- Sokołowski A. Geschichte Polens in allgemeinen Umrissen. Kr. 1915 (94).
- Sokołowski A. Polityczna historia Polski (odb. z „Polska, obrazy i opisy“) Lwów 1906.
- Sokołowski A. Powstanie styczniowe 1863—1864. Wiedeń 1913 (344).
- Sorokowicz J. Polska a Litwa i Białoruś. Warsz. 1919 (31).
- Sroczyński J. Mapa histor. Polski. Lwów 1910.
- Starzeński M. Na schyłku dni Rzeczypospolitej 1757—1759. War. 1914.
- Stosunki społeczne w Polsce niepodległej. Wyjątki z dzieł historyków. Zebrała i ułożyła H. Witkowska. War. 1916 (66, 65, 59).
- Szarota M. Die letzten Tage der Republik Krakau. Wrocław 1911 (175).
- Szelągowski A. Dzieje Polski w zarysie. Warsz. 1921.
- Szerer M. Anglja wobec Polski w r. 1831 i 1863. Kr. 1916 (24).
- Słowiński A. Polska niepodległa. Opowiadania z dziejów Polski z 12 reprodukcji Jana Matejki. Warsz. 1919 (198).
- Słowiński A. Powstanie kościuszkowskie. Warszawa 1917 (215).
- Słowiński A. Powstanie listopadowe. Kr. 1911 (197).
- Słowiński A. Powstanie styczniowe z 12 portr. Warsz. 1919 (245).
- Tatomir L. Dzieje Polski w zarysie. Wyd. II, War. 1916 (271, XIV).
- Thullie Cz. Jak wyglądały domy w dawnych miastach polskich. Lwów 1914 (86, 20 ryc.).
- Tokarz W. Armja Królestwa Polskiego 1815—1830. Piotrków 1917 (386).
- Trąpczyński Wł. Historia Polski od czasów najdawniejszych do chwili obecnej. Warsz. 1916 (160, 46).
- Trąpczyński W. Dwa powstania poznańskie w 1846 i 1848 oraz proces w Moabie. Warszawa 1909 (80).
- Tysza W. Polska porozbiorowa w krótkim zarysie. War. 1906.
- Wasilewski L. Die Ostprovinzen d. alten Polenreichs (Lithauen u. Weissruthen). Die Landschaft Chelm, Ost-Galizien, die Ukraina). Kraków 1917 (364, 3 m.).
- Werthof Polnische Geschichtsbilder. Leipzig 1921.

Whitton F. E. History of Poland from the earliest times to the present day. London Constable 1919 (302).

Witkowska H. Dzieje ustroju Polski w zarysie. Warsz. 1919.

Witkowska H. i Krzyżanowska W. Kozaczyna Wyjątki z dzieł historyków polskich. Warszawa 1918 (61).

Witkowska H. i Krzyżanowska W. Kultura w Polsce XVII i XVIII w. Warszawa 1917 (77, 114, 80).

Wojciechowski Tadeusz. Szkice XI wieku. Kraków 1904.

Zahorski J. Tablica chronologiczna do dziejów Polski. War. 1904.

Z. F. Czasy zygmontowskie (1506—1572) War. 1918 (62).

Zieliński S. Bitwy i potyczki w 1863—4. Kr. 1913 (559, 2 mapy).

Zieliński S. Mapa bitew, potyczek 1863—1864 na Litwie i Rusi z datami starć. Poznań 1913.

Zieliński St. Rozwój i upadek ruchu zbrojnego 1863 r. (abł.) Pozn. 1913.

Dział II. Monografie miejscowości.

Bartoszewicz J. Zamek bialski (Dzieje miasteczka. Obrazy z życia magnatów. Akademia bialska). War. 1914 (258).

Gloger Z. Białowieża. Warszawa 1907 (48).

Bujak Fr. Materiały do hist. miasta Biecha (1301—1632). Kr. 1914 (XVI, 278).

Czernecki J. Brzeżany. Pamiątki i wspomnienia. Lwów 1905.

Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej Monogr. histor. Brody 1911 (XVI, 223).

Wiercieński H. Ziemia chełmska i Podlasie. Rys historyczny i obraz stanu dzisiejszego Warsz. 1919 (55).

Karietników S. M. Chołmskaja gubernija. Gieogr. — istor. oczierk. Łubnie 1913 (220).

Płoszczanski M. Proszłoje Chołmskoj Rusi po archiwnym dokumentam XV—XVIII w. Wilno 1902.

Grzebiński W. Monografia Chęcin. Kielce 1909 (72).

Dobrowolski N. M. Chocim, jego przeszłość i jego zamek. Kr. 1913.

Borowka B. Aus Sage u. Geschichte von Konitz (Chojnice). Konitz 1919.

Polaczek St. Powiat chrzanowski w W. Ks. Krakowskiem. Monografia histor. geograficzna. Kraków 1914 (308).

Bak Jan. Krótki opis Czarniejewa. Gniezno 1904.

Korzon T. Co się działo i co się ma dziać w Czersku. War. 1909 (34).

Trąpczyński W. Częstochowa. Warsz. 1909 (133).

Jaworski Fr. Obrona Częstochowy, wspomnienie dziejowe w 250 rocznicę. Lwów (wyd. Macierzy Pol. nr. 85) 1906.

Prochaska A. Czyszk koło Lwowa. Lw. 1920.

Olszewski W. Obrazek histor. miasta Dolska. Poznań 1902.

Watuliewicz J. ks. Herburtowie Felsztynscy i kościół par. w Felsztynie. Przemyśl 1904.

Die Stadt Danzig, ihre geschichtliche Entwicklung u. ihre öffentlichen Einrichtungen. Gdańsk 1904.

Askenazy S. Gdańsk a Polska. ^{Warsz.} 1919 (214). — Dantzig et la Pologne. Paris, Alcan 1918 (211).

Klein Fr. Gdańsk, wrota Korony Polskiej. War. 1921 (96, 32 nłb.).

Mahlau G. Geschichte der Freien Stadt Danzig. Danzig 1921 (119).

Simson P. Geschichte der Stadt Danzig, I—II, IV. Gdańsk.

Warschauer A. Geschichte der Stadt Gnesen. Posen 1918 (VIII, 48).

Marcinkowski K. Gostynin i zamek gostyński. Warsz. 1908 (13).

Koziorowski St. ks. Dzieje Gostynia w wiekach średnich. Pozn. 1913 (30).

- Orłowski E. Grodzienszka starina Cz. I. Gorod Grodna. Grodno 1910 (341).
- Jaworski F. Wł. Jagiełło jako opiekun miasteczka. Wspomnienia z przeszłości Gródka Jagielloń. (wyd. Macierzy Pol. 93) Lw. 1910 (70).
- Wołyniak. Z przeszłości Huszczy na Wołyniu. Kr. 1908 (72).
- Kaufmann G. Geschichte der Stadt Deutsch-Eylau (Hawa) (Quell. u. Darst. z. Gesch. West-Preus t. IV). Gdańsk 1904.
- Karwowski St. Miasto Jarocin i jego dziedzice. Poznań 1903.
- Sarna Wł. Opis powiatu jasielskiego. Jasło 1908 (VI, 743).
- Webersfeld F. Jaworów. Monogr. hist., etnogr. i statyst. Lw. 1909 (82).
- Baranowski Ign. Kalisz. Zarys dziejów 1915.
- Raciborski J. Monografia Kalisza. Cz. I. Kalisz 1912 (248).
- Jeleńska E. Kalwarja pod Wilnem. Wilno 1903.
- Podworski Stan. Jubileusz 300-letni założenia Kalwarji Zebrzydowskiej 1602—1902. Kraków 1902.
- Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic hist. Kijów-War. 1915.
- Bąkowski K. Historia miasta Kazimierza pod Krakowem do XVI wieku. Kraków 1903.
- Witanowski M. K. Kłodawa i jej okolice pod względem historyczno-ludoznawczym. Warszawa 1904.
- Czerminski ks. M. Kochawina w przeszłości i dobie obecnej. Kr. 1912 (96).
- Kościński K. Parafia kaszubska. Konarzyny. Obrazek histor. Toruń 1906.
- Klein F. Kraków. Kr. 1910 (95).
- Bąkowski K. Dzieje Krakowa. Kr. 1911 (XV, 491).
- Bąkowski K. Kronika krakowska I 1796—1845. Kraków 1905. II 1816—1831 (Bibl. Krak. nr. 30). Kraków 1906. III 1832—1848. Kraków 1910 (244, 9).
- Eljasz-Radzikowski W. Kraków dawny i dzisiejszy. Kr. 1902.
- Grabowski Ambr. Kraków i jego okolice, opisał histor. Wyd. 7. Kr. 1905.
- Krzyżanowski S. Słowo o dziejach Krakowa. Kr. 1907 (14).
- Ptaśnik J. Obrazki z przeszłości Krakowa (Bibl. Krak. nr. 21). Kr. 1902.
- Ptaśnik J. Obrazki z przeszłości Krakowa serja II. Kraków 1903.
- Przewodnik historyczny po Krakowie. Kr. 1907 (68, LXIV).
- Antoniewicz W. L. Z dziejów Krosna Krosno 1904.
- Mauke A. Der Mäuseturm bei Kruschwitz u. der Goplosee. Lissa 1907, (20, 3 mapy).
- Teodorowicz M. J. Istorija goroda Kriemienca, wyd. II. Siedlec 1904.
- Kościński Konst. Przyczynek do historii ziemi Michałowskiej. Miasto Lidzbark. Poznań 1906.
- Kobierzycki A. Monografia Lublina. Lublin 1901.
- Ciswiewski T. Czy Lublin był miastem rosyjskiem i prawosław. Lubl. 1914.
- Muznerowski St. Lubraniec (Monogr.) Włocławek 1910 (160).
- Nowicki E. Lwów, dzieje bohaterskiego grodu. Warsz. 1919 (32).
- Kipa E. Lwów. (Co to jest Polska, V). Warsz.-Pozn. 1919 (32).
- Janusz B. Z pradziejów ziem lwowskiej. (Bibl. Lw. 22—3). Lw. 1913 (92).
- Jaworski Fr. Królowie polscy we Lwowie. (Bibl. Lw. 19—20). Lw. 1912 (134).
- Jaworski Fr. Lwów za Jagiełły. (Bibl. Lw. 11—12). Lw. 1911 (134).
- Gawroński Fr. Rawita. 1655—1905. Krwawy gość we Lwowie. Lw. 1905.
- Jaworski Fr. Obrona Lwowa w r. 1655. Lwów 1905.
- Czołowski A. Najazd Tatarów na Lwów r. 1695. Lwów 1902.
- Jaworski Fr. Ratusz lwowski (Bibl. Lw. 1). Lwów 1907.
- Czołowski A. Wysoki Zamek (Bibl. Lw. 11—12). Lw. 1911 (134).
- Jaworski Fr. Nobilitacja m. Lwowa. (Bibl. Lw. 4). Lw. 1909 (59).
- Jaworski Fr. O szarym Lwowie. Lwów 1917 (X, 245, 18 ryc.).
- Jaworski Fr. Lwów stary i wczorajsz. Wyd. II. Lw. 1911 (362).

- Krajewski A. Lwowskie przedmieścia. (Bibl. Lw. 8). Lw. 1909 (70).
- Sandożówna M. Melsztyn i jego okolice. (Bibl. M. Polsk. 61). Lw. 1911 (115).
- Czarnowski J. Miechów, jego przeddzieje, historia i stan obecny. Miechów 1914 (10).
- Skoraczewski F. Materiały do historii Miłosławia. Pozn. 1910 (VII, 331).
- Staszewski D. Mława. Opis historyczny. Warsz. 1907 (85).
- Bogusz dr. A. Wieś Moderówka. Szkic histor. Kraków 1905.
- Chołodecki J. B. Przyczynek do dziejów wyprawy na Narajów 1846 r. Lwów 1910 (35).
- Prawa i przywileje król. woln. miasta Nowego Targu. Wyd. K. Baran. Kraków 1908 (77).
- Sulisz Józef. Przywileje wsi Odrzechowy. Sanok 1906 (31).
- Dużyński Cz. Z dziejów Opalenicy (1401—1901) Poznań 1902.
- Kilka słów o Orawskim zamku. Kraków 1907 (14).
- Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze m. Ostroga. War. 1913 (VIII, 292).
- Ostrzycki B. Ostrów Łomżyński. Monografia. Warsz. 1906 (135).
- Baruch M. Pabjanice, Rzgów i wsie okoliczne. Warsz. 1903.
- Szczeklik ks. K. Pilzno i pilznianie. Dębica 1911 (211).
- Nowowiejski A. J. Płock. Monografia histor. Płock 1917 (VI, 624).
- Gawełek Fr. Podhorce Warsz. 1914 (39).
- Zorin N. Minuwszje i nastojaszczje Połocka. Połock 1910 (32).
- Dowgiałło D. I. Poniewieżskaja starina (1555—1587). Wilno 1910 (18).
- Baecker A. Die Gesch. Posens. Eine Ergänzung zu den geschichtlichen Lehrbüchern. Berlin 1916.
- Lisiecka M. Z przeszłości Poznania. Opowiadania i legendy. Poznań 1916 (188).
- Ślaski B. Materiały i przyczynki do dziejów nadmorskiego miasta Pucka oraz dawnej ziemi Puckiej. Warsz. 1916 (2, 142).
- Tomkowicz S. Raciborowice (Bibl. Krak. 33), Kr. 1906.
- Lubowski Jan. Monografia historyczna m. Radomia. Radom 1907 (348).
- Łagowski St. dr. Radzymiń (miasto powiat. gub. warszawsk.) od czasu jego założenia aż do dni naszych. War. 1905.
- Pęckowski J. Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII w. Rzeszów 1913 (XI, 446).
- Rokoszny ks. J. Pamiątki Sandomierza. Ludzie i rzeczy. Wydanie II. Warszawa 1913 (186).
- Kucharski Wł. Sanok i sanocka ziemia w dobie Piastów i Jagiellonów. Monografia historyczna. Lwów 1905.
- Trzeciecki J. Pamiątki i wspomnienia z sanockiej ziemi. Część I. Krośno 1907 (224).
- Bogusz Adam. Wieś Siedliska-Bogusz. Monografia ze szczególnem uwzgl. roku 1846. Kraków 1902.
- Kobierzycki J. Przyczynki do dz. ziemi Sieradzkiej. Część I. Warszawa 1915 (2, 125).
- B. J. K. Wspomnienia o Słucku. Gniezno 1905.
- Bogusz Adam. dr. Karty z dziejów wsi Smarzowy i Siedliśk powiatu pilźnieńskiego, oraz wspomnienia ich dawnych dziedziców (1685—1846). Kraków 1904.
- Muczakiewicz Nicefor. Historia miasta Smoleńska (napisana z pocz. XVIII w., wyd. nakł. Komitetu Statyst. w Smoleńsku).
- Schultz Fr. Chronik der Stadt Seebad Zoppot (Soboty). Gdańsk 1905.
- Sokulski J. Stanisławów 1809 r. Szkic historyczny. Stanisław. 1910 (21).
- Zawisza O. Dzieje Strumienia. Zesz. I Cieszyń 1909 (194).
- Schmidt Wł. Historia miasta Środy. Poznań 1904.

- Leniek J., Herzig F., Leśniak ks. F. Dzieje m. Tarnowa Tarnów 1911 (303).
 Zahorski W. Troki i zamek trocki. Wilno 1902.
 Bucmaniuk I. Uniw i jeho monastiri, na pidstawi narodnych pereka-
 ziw, starych bramot ta žereł istorycznych. Lwów 1904.
 Daszyńska-Golińska dr. Z. Uście Solne, przyczyńki historycz-statystyczne
 do dziejów nadwiślańskiego miasteczka. Kraków 1906
 Klima Teodor. Wadowice (Progr. gimn. 1904/5). Wadowice.
 Jaworski Tad. Krótki rys dziejów m. Warszawy. Oraz monografie ro-
 dzin Baryczków, Fukierów i Girów. Cz. I. Warsz. 1913 (93) —
 II Gospodarstwo miejskie. Warszawa 1915 (433, XV).
 Dziewulski Stefan - Radziszewski Henryk. Warszawa t. I. Dzieje miasta.
 Topograf. Statystyka ludności. Warsz. 1913 (490, XXXVIII, 30 tabl.).
 Baruch M. Warszawa za książąt mazowieckich i Jagiellonów. Warszawa
 1916 (27).
 Chlebowski B. Warszawa za książąt mazowieckich. War. 1911 (72).
 Konarski K. Warszawa za czasów saskich. War. 1917 (29).
 Baranowski I. Warszawa za Stan. Augusta War. 1917 (30).
 Białynia E. Warszawa w czasie powstania kościuszk. War. 1917.
 Gomulicki W. Warschau Eine histor. kulturgesch. Monogr. München
 1918 (VIII, 303).
 Gomulicki W. Opowiadanie o starej Warszawie. Wydanie nowe, t. I—II,
 Warsz. 1914 (310, 315).
 Latosiński G. Monografia miasteczka Wilanowic na podstawie źródeł
 autentycznych. Kr. 1910 (456).
 Romer Helena. Wilno. (Co to jest Polska II). War.-Pozn 1919 (40).
 Tatiszczew I. Wilna i litowskija gubernii 1812—1912. Wilno 1913.
 Karietnikow S. M. Wołyńska gubernija. Kriemieniec 1910 (112).
 Jarockij I. W. Iz proszłago Wołyni. Żytomierz 1902.
 Czubek J. Z przeszłości Podhala. (Początek i nazwa Zakopanego. Bitwa
 pod N. Targiem 1670 r.) Kr. 1914 (41).
 Glatmann L. Z dziejów Zamościa. Szkice historyczne. Krak. 1906.
 Uranowicz Zym. Zarys dziejów m. Złoczowa. Złoczów 1914.
 Dąbrowska S. Wieś Zabno (pow. krasnostawski). War. 1905.
 Jasiński Wł. Żnin, krótki szkic historyczny. Gniezno 1905.
 Niedźwiecki Mik. Z przeszłości Żółkwi. Lwów 1908 (73).

Dział III. Monografie osób, epizody, wspomnienia.

- Gawronski F. R. Shupy Bolesława Wielkiego w Kijowie. Legenda, hi-
 storja. hipoteza Krak. 1916 (40).
 Halko St. Richeza Königin von Polen, Gemahlin Mieczysławs II. Frei-
 burg 1916.
 Zakrzewski S. Bol Szczodry. Próba portretu. Lw. 1912 (34).
 Bandurski W. bisk. Jadwiga, św. królowa na pol. tronie. Opowieść dziej.
 Kraków 1910 (2, 283)
 Rydel L. Królowa Jadwiga. Pozn. 1910 (338).
 Prochaska A. Król Wł. Jagiello I—II. Kraków 1908 (VII, 414, 433).
 Czermak W. Grunwald (Mac. Pol. 6), Kr. 1910 (138).
 Czołowski A. Grunwald 15 lipca 1410. Lw. 1910.
 Długosz J. Bitwa grunwaldzka (opr J. Dąbrowski). Kr. (142).
 Fischer P. Tannenberg 15. VII. 1410 — Grudziądz, Rötthe, 1910 (68).
 Gigalski B. Die Schlacht bei Tannenberg zwischen dem deutschen Or-
 den und Polen am 15 Juli 1410. Braunsberg 1908 (21).

- Goyski M. Znaczenie dziejowe bitwy pod Grunwaldem. Kr. 1908 (28).
- Grabowski Ign. Grunwald. Kijów 1917 (23).
- Grünfelde—Tannenberg 15 julja 1410 g. Jubilejnyj illustr. sbornik statiej czlenow Imp. Wojenno-istor. Obszczestwa. Kijów 1910 (75, 10 tabl.).
- Glatman L. Wielka wojna. War. 1911 (185 z mapą).
- Heveker K. Die Schlacht bei Tannenberg. Berlin 1906.
- Jasław z Bratkowa Album jubileuszowe Grunwald, szkic histor. Pozn. 1910 (344).
- Krollmann C. Die Schlacht bei Tannenberg, ihre Ursache u. ihre Folgen. Königsberg 1910.
- Ljubowicz B. Grunwaldskaja bitwa. Istorieczieskoje znaczenije jeja. War. 1911.
- Balzer O. Unja horodelska. Kr. 1913 (32).
- Kolankowski L. W pięćsetlecie Horodła. Kr. 1913. (8).
- Bogatyński W. Hetman Tarnowski (1488—1561). Kraków 1914.
- Kieszkowski J. Kanclerz Krzysztof Sztylboviecki. Pozn. 1912.
- Kolankowski L. Zygm. Aug. w. ks. Litwy do r. 1548. Lw. 1913 (418).
- Kamiński J. Otto z Chodcza, wojewoda krak. Złoczów 1911.
- Bartoszewicz K. Rzeczpospolita Babińska. War. 1909 (151).
- Nowicki E. Wolni z wolnymi, równi z równymi w 350 rocznicę unji lubelskiej. Warszawa 1919 (57).
- Sobieski Wacł. Trybun ludu szlacheckiego. Studium hist. War. 1905.
- Niedzielski K. Batory i car Iwan Groźny w zapasach o Inflanty 1579—1581. Warszawa 1917 (126).
- Alexandrowicz Z. i Tyszkowski K. Wielk. hetmana Stan. Żółkiewskiego życie — w 300 rocznicę. Lw. (M. Polska) 1920.
- Kozłowski St. Stan. Żółkiewski. Szkic histor. Kraków 1904.
- Sliwiński A. Hetman Żółkiewski. Warsz. 1920.
- Żółkiewski. Ojczyzna — honor męstwo. Wspomnienia i dokumenty. Z przedm. H. Mościckiego. Warsz. 1921 (189).
- Lubomirski J. T. Adam Kisiel, wojew. kijowski. Warsz. 1905.
- Kubala L. Wojna szwedzka w r. 1655 i 1656. (Szkiców histor. serja IV). Lwów 1914 (495, 19 ryc.).
- Kukliński Jakob. Die Belagerung und der Entsatz Wiens 1683. II Aufl. Wiedeń 1907 (84).
- Konopczyński W. Od Sobieskiego do Kościuszki. Szkice — drobiazgi — fraszki histor. War. 1921 (353).
- San Salwator. Polskij korol August Kriepkij. Moskwa 1916 (334).
- Z. F. Ostatni król polski. Warszawa 1919 (72).
- J. Antoni (Rolle). Porwanie króla. Opowiadanie historyczne. Popul. Bibl. Hist. Nr. 9. Warsz. 1914 (103).
- ◀ Balzer O. Konst. 3 maja. Wyd. III, Warsz. 1920 (82).
- Buszczyński S. Ustawa 3 maja wobec dziejów powszech. Kr. 1917 (63).
- Czempiniński J. W 125 roczn. konst. 3 maja Warsz. 1916 (32).
- Czerwińska A. O sejmie wielkim i konstytucji 3 maja. Odczyt. W. 1917 (16).
- Garlicki A. 3 maja. Odczyt. Przemyśl 1916 (16).
- Handelsman M. Konst. 3 maja. Warszawa 1907 (109).
- Kamieniecki W. Litwa a konstytucja 3 maja. Warsz. 1916 (11).
- Kutrzeba S. Konst. 3 maja 1791 r. Kr. 1915 (29).
- Leliwa T. Geneza powstania i upadku konstytucji 3 maja. Włochy a Polska. Kijów 1917 (58).
- Młot J. O konst. 3 maja. Lublin 1916 (35).
- Mościcki H. O konst. 3 maja. Przemówienie. War. 1914 (30).
- Romaszkan M. O konst. 3 maja. Drohobycz 1913 (1+2).

- Siemieński J. Konstytucja trzeciego maja 1791, jako wyraz polskiej kultury politycznej. Odczyt. Warszawa 1918 (24).
- Śliwiński A. Konstytucja 3 maja. 3 wyd. Warsz. 1921 (99).
- Smoleński S. Jan Dekert, prezydent starej Warszawy i sprawa miejska podczas sejmu wielkiego. Warsz. 1912, (112).
- Handelsman M. Trzy konstytucje (1791, 1807, 1815), wyd. II, popraw. Warszawa-Lwów 1915 (XXXIII, 76).
- Jezierski. Targowica. Warszawa 1916.
- Jezierski E. Jenerał Henryk Dąbrowski, twórca legionów, z 8 ilustrac. Warszawa 1918 (136).
- Galle L. Jenerał Henr. Dąbrowski, twórca legion. Warsz. 1918 (66).
- Rola R. Henryk Dąbrowski (1755 — 1818) Poznań 1918 (66).
- Smoleński W. Jan Henryk Dąbrowski, z 25 ryc. War. 1918 (60).
- Askenazy S. Ks. J. Poniatowski 1763 — 1813. Wyd. jubileuszowe Poznań 1913 (3, 295, X).
- Bandrowski J. Kim był ks. Józef Poniatowski. Kijów 1915 (36).
- Jaworski Fr. Ks. J. Poniatowski. Lwów 1913 (35).
- Lam S. Ks. J. Poniatowski (Dzieje i pieśni). Lw. 1913 (102).
- Pawłowski Br. Ks. Józef Poniatowski. (Mac. Pol. 83). Lw. 1913 (116).
- Skalkowski M. Książę Józef. Bytom 1913 (482).
- Jaroszyńska H. Tadeusz Kościuszko. I. Przed powstaniem. II Powstanie narodowe 1794 r. Warszawa 1917 (37, 30).
- Jezierski E. Tadeusz Kościuszko. Warsz. 1918 (390).
- Askenazy S. Tadeusz Kościuszko 1746—1817 Warsz. 1917 (33).
- Bartoszewicz K. Kościuszko i Racławice. Kraków 1917 (61).
- Bogatyński W. Tadeusz Kościuszko. Kraków 1919 (32).
- Czerwińska A. O naczelniku Kościuszcze. Odczyt. Warsz. 1917 (26).
- Demińska M. Tadeusz Kościuszko. Obraz histor. Poznań 1917 (75).
- Denter Z i Iutosławski J. Tadeusz Kościuszko w 100-tną rocznicę śmierci. Moskwa 1918 (43).
- Górski K. Bitwa pod Racławicami. (Bibl. Legionisty nr. 13). Warszawa 1918 (40, m.)
- Białynia E. Włóścanie za Kościuszki Warszawa 1917 (54).
- Dzwonkowski W. Kościuszko. Warszawa 1917 (112, 12 ryc.)
- Gomulicki W. Pamiątki kościuszkowskie. Poznań 1917 (134).
- Kościuszko Tadeusz, jego odezwy i raporta, uzupełnione cenniejszymi aktami, odnoszącemi się do powstania narodowego 1794. Wstęp i objaśnienia dołączył L. Nabelak. Krak. 1918 (327).
- Kościuszko. Listy, odezwy, wspomnienia, zebrał H. Mościcki War. 1917.
- Koneczny F. Tadeusz Kościuszko. Poznań 1917.
- Korzon T. Kościuszko, biografia, z dokumentów wysnuta. Wydanie II. Warszawa-Kraków 1906.
- Mościcki H. Kościuszko Wspomnienia i obrazy. Warsz. 1917.
- Marczewski B. Tadeusz Kościuszko. Ostatnie lata życia. Zgon i pogrzeb. Mogiła. (Bibl. Mac. Polsk. nr 106). Lwów 1917 (81).
- Pawłowski A. O dawnej Polsce i naczelniku Tadeuszu Kościuszcze. Włocławek 1907 (62).
- Rosinkiewicz (Rojan) Kaz. Naczelnik narodu Tadeusz Kościuszko. Kijów 1917 (32).
- Rydzewski K. Tadeusz Kościuszko. Warszawa 1917 (72).
- Smoleński W. Znaczenie Tadeusza Kościuszki w dziejach polskich. War. 1917 (16).
- Szpadkowski A. Tadeusz Kościuszko, wódz narodu. Odczyt. War. 1912.
- Trąpczyński Wł. Tadeusz Kościuszko, życie i czyny. War. 1906.

- Tretiak J. *Finis Poloniae! Historia legendy maciejowickiej i jej rozwiązanie*. Kraków 1921.
- Mościcki H. *Generał Jasiński i powstanie kościuszkowskie*. Monografia histor. ze 101 ilustr. Warszawa 1912 (435).
- Mościcki H. *Jan Kiliński*. Warszawa 1919 (16).
- Krwawe dni kwietniowe 1794 w Warszawie. Warszawa 1917.
- Dalecka W. *Legjony polskie Dąbrowskiego we Włoszech i Hiszpanji*. Warszawa 1918 (45).
- ↳ Tokarz W. i Kukiel M. *Dąbrowski jako organiz. i wódz*. War. 1919 (35).
- Bagiński W. *Typy wiarusów napoleońskich*. Zarysy biograficzne. Warsz. 1912 (142).
- Chłapowski D. *Wojna w 1807 r.* (Bibl. Legjon. nr. 8). Krak. 1917 (71).
- Ochwicz G. *Rok 1809*. Z cyklu. *Boje polskie t. V*. Poznań 1918 (125).
- Skalkowski A. M. *Bitwa pod Raszynem* (Bibl. Mac. P. 46) Lw 1909 (39).
- Sokołowski A. *Rok 1812*. Kraków 1913 (34).
- Smolka St. *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowem*. T I—H. Kraków 1907 (XVI, 554, VIII, 624).
- Askenazy S. *Łukasinski I—II* Warszawa 1908 (416, 420).
- Pawłowski Br. *Dwernicki (Boje polskie 3)*. Poznań 1914 (118).
- Białynia E. *Ignacy Prądzyński, generał wojsk polskich w latach 1830—1831*. Warszawa 1918 (56).
- Woltersdorf A. *Jenerał Ig. Prądzyński a powstanie 1830—1831 r. w świetle źródeł historycznych*. Warszawa 1917 (56).
- Gacki W. *Emilja Plater, bohaterka powstania listopad.* War. 1917 (20).
- Sorokowicz J. *Em. Plater. Rok 1831 na Litwie*. Warsz. 1919 (26).
- Jeziernski E. W. *ks. Konstanty i księżna łowicka*. Warsz. 1916.
- ↳ Kucharzewski J. *Maurycy Mochnacki*. Warsz. 1920 (550).
- Szpotański St. *Maurycy Mochnacki*. Kr. 1910 (255).
- Śliwiński A. *Maur. Mochnacki. Żywot i dzieła*. Lw. 1910 (400).
- Śliwiński A. *Joachim Lelewel. Zarys biograf.* 1786—1836. War. 1918 (455).
- Trąpczyński W. *Grzegorz Józef Chłopicki i wojna w 1830/31* War. 1909 (52).
- Osten L. *Józef Chłopicki. Luźne wspomnienia towarzyszyów broni jenerała*. Poznań.
- Sokolnicki M. *Skrzynecki (Boje polskie II)* Poznań 1914 (127).
- Pesze J. *29 listopada 1830*. Warszawa 1917 (3').
- Hoffmann K. *Wielki tydzień Polaków, czyli opis pamiętnych wypadków w Warszawie od dnia 29 listopada do 5 grudnia 1830*. Wyd. II. Warszawa 1916 (48).
- Chrzanowski W. *Opisanie bitwy grochowskiej*. (Bibl. Legionisty nr. 11). Kraków 1917 (XXIV, 112. 2 m.).
- Karśnicki W. *Na polach Grochowa. W rocznicę krwawego boju 1831—1916* Warszawa 1916 (24).
- Rawita-Gawroński Fr. *Henryka Pustowojtówna*. Sylwetka biograficzna. Lwów 1911 (40).
- Kosmowska I. W. *Sprawa Polski przed trybunałem ludów I. Stanisław Worcel (1831—1856)*. Warszawa 1917.
- ↳ Dubiecki M. *Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczniowego 1863—1864*. Wyd. III Kijów 1911 (256).
- Dubiecki M. *Bohaterski naczelnik powstania styczniowego, Romuald Traugutt*. Warsz. 1919 (49).
- Rosko Stef. *Generał Romuald Traugutt*. Zamość 1919 (12).
- Długosz St. *Czachowski (Boje polskie 4)*. Poznań 1914 (104).
- Cholodecki B. J. *Dąb-Dąbcańscy i Jan Żalplachta-Zapałowicz*. Lwów 1913 (80).

- Kobyłański J. W. O ks. Antonim Mackiewiczu dowódcy, powst. na Żmudzi w r. 1863. Krak. 1913.
- Łuniński E. Berek Joselewicz i jego syn. Zarys histor. War. 1909 (136).
- Łuniński E. Pułkownik Berek Joselewicz. Popularną opowieść histor. Lwów 1908 (38).
- Merwin B. Żydzi w powstaniu 1863 r. Lwów 1913 (45).
- Bentkowski W. Notatki osobiste z r. 1863. Z 3 mapkami i życiorysem autora. Kraków 1916 (189).
- Heinrichowa E. i Kiślańska T. Wspomnienia matki i córki z powstania 1863 r. Warszawa 1863 (161).
- Chołodecki B. J. Marcin Leleweł Borełowski, rękodzielnik pułkownik wojenny wojew. podlask. Lwów 1908 (16).
- Barowicz A. Marcin „Leleweł” Borełowski, rękodzielnik-pułkownik. Rzeszów 1913 (105).
- Pietrzak J. St. Księża powstancy 1863. Wyd. II. Krak. 1916 (118).
- Piłsudski J. 22 stycznia 1863 (Boje polskie 1). Poznań 1913 (110).
- Samborski (Ostoja) H. Wspomnienie z powstania 1863 r. i pobytu na Syberji. Warszawa 1916 (127).
- Wizerunki uczestników powstania styczniowego 1863. Ser. I—III Lw. 1913.
- Wojciechowski Fr. Pod Stefankowem: Epizod z powstania 1863—64 r. Chicago 1913 (35).
- Bukowiecka Z. Z dziejów prześladowania unji na Podlasiu. War. 1917. (107).
- Mościcki H. Unici, wspomnienia z dziejów męczeństwa. (Bibl. Pam. Nar.) Warszawa 1918. (164).
- Wasiewski Leon. Dzieje męczeńskie Podlasia i Chełmszczyzny. Wyd. 2, powiększone. Krak. 1918. (82)
- Chołodecki J. B. Fran. Smolka. Lwów 1913 (82).

Dział IV. Podręczniki, dozwolone przez Min. W. R. i O. P. do użytku w szkołach powsz. w r. 1922/3.

- Smoleński W. Szkoła powszechna. Historia Polski. War. 1921 (do użytku nauczyciela w oddz. III).
- Gebert B. i Gebertowa G. Opowiadania z dziej. powszechnych ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski. Część I Do elekcji Stanisława Augusta. Lwów-Warszawa 1920. (Oddz. V.).
- Jarosław W. Opowiadania z dziej. powszechnych i polskich dla kl. V szkół powszechnych Cz. I. Warsz. 1921.
- Gebert B. i Gebertowa G. Opowiadania z dziej. powszechnych ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski. Cz. II (do ostatnich czasów). Lwów-Warsz. 1921 (oddz. VI).
- Jarosław W. Opowiadanie z dziejów powszechnych i polskich dla kl. VI. szkół powszechnych Cz. II. Warszawa.
- Babirecki J. Trzy mapy Polski. Wiek XV, XVII. Rok 1815. Warsz.
- Majerski S. Ziemie dawnej Polski. Lwów.
- Niewiadomski L. Atlas do dziejów Polski. Wydanie 4.
- Putzger F. W. Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych w wydaniu polskiem. Opracował J. Lewicki i W. Bojarski. Wydanie IV. Wiedeń 1921.

Dział V. Dzieła pomocnicze, użyte do „Wskazań“.

Bernheim E. Einleitung in die Geschichtswissenschaft (Sammlung Götschen). Leipzig 1905.

Dewey J. Zasady moralne w wychowaniu. Lwów 1921.

Handelsman M. Historyka Cz. I. Zamość 1921.

Kwartalnik Historyczny -- roczniki 1902—1921. Lwów 1902—1921.

Pigoń St. Do Podstaw wychowania narodowego. Wyd. 2. Lwów 1921.

Sobiński St. Uwagi metodyczne o nauczaniu historii.

Żukowski P. Zamietki o priepodawanii i izuczienii istorii. Wypusk I.

Perejasław 1913.

SPIS TREŚCI.

	Str.
Przedmowa	5
I. Uwagi wstępne	7
II. Znaczenie i cel nauki historii w szkole powszechnej	12
III. Wybór i rozkład materiału	15
IV. Metody nauczania historii wogóle; wybór met. w szkole powszechnej	21
V. Tok lekcji i forma nauczania	27
VI. Przygotowanie nauczyciela i pomoce szkolne	29
VII. Bibliografia	34

✕

UP - Kraków BG

1050305576

